

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Salih TUĞ

CİLD — VOLUME : VII
CÜZ — PARTS : 3-4
1979

Edebiyat Fakültesi Basımevi
İSTANBUL
1979

« Ş Ū L İ 'ler »

İslâm ile karşılaşan ilk Türkler
«Şûl» (Çöl? Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi
kıyılarındaki Oğuzlara dâir

Emel ESİN

Türklerin Hazar denizi kıyılarına ne zaman geldiği bilinmemektedir. Bazı araştırmacıların¹ sandığına göre, Hazar kıyıları Türklerin ilk vatanlarından biri idi. Yayık² (Ural) ırmağının adının Ptolemaios'un (M. 90-168 sıraları) coğrafyasında, türkçeye yakın bir şekilde, «Daix» olarak verilmesi, bu araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Söz konusu araştırmacılar şu suâli sormaktadır. Bodrumlu Herodotos'un (M.Ö. 484-420 sıraları) köse olarak, yani mongoloid vechede anlattığı «Argyppaoi»³ kavmi, acaba Türk olup, Yayık kıyılarında mı yaşıyordu? (bkz. harîta A).

Diğer araştırmacılar⁴ ise, Türklerin Doğu İç Asyadan, muhtemelen Milâddan önceki I. yüzyılda Çinlilerin «Hsiung-nu» dediği Doğu Asyalı Hunların Batıya ilerlediği devirdeki göç hareketlerinin, başka boyları da Batıya itmesinin bir neticesi olarak, M. II.-IV. yüzyıllar arası, Hazar denizi kıyılarına geldiklerini tahmîn etmektedir. Hazarlar'ın Batıya göçü hak-

1 *Kültür târihi*, 16; 26; not I/56 ve I/86'da verilen kaynaklar. *Giriş*, 41; Margulan ve diğerleri; Philipps ve Haussig, not 37-9.

2 Yayık: *Kültür târihi*, not I/86; III/8, 55; VI/83. Ptolemaios, *Geographie*, 6, 9-21, I, Ronca tercemesi (Roma, 1971) 14/2, 4, 5 (Daix).

3 Herodotos, IV, 23.

4 *Kültür târihi*, 56-58, not I/87-88-89 (Klyastormy, 60, 170, 175-77; Gumilev, 91 ile Geybullaev'e ve Pigulevskaya 38'e atf).

kında Gumilev⁵ bu fikri ifâde eylemişti. Klyaçtorniy⁶ ise, Kök-Türk devrinde Keñgeres adı altında bir Batılı Türk boyu olarak bilinen, İranlıların Kañha, Çinlilerin K'ang-kü dediği, Sır-deryâ vâdisindeki devletin, yine «Hsiung-nu» ların Batıya ilerlemesi devrinde, M. II. yüzyıldan sonra, Hazar denizi cihetine yayıldığına işâret etmektedir.

Hazar denizinin batısında, bugünkü Dagistan'da ve Derbend'in şimâlinde bulunan Kafkasyalı «Hun» ların da o illere M.Ö. II.-I. yüzyıllarda gelmiş olmaları keyfiyeti, Moravcsik, ve Geybullaev tarafından⁷, Ptolemaios ve *Perigesis* müellifi Dionysios gibi M. II. yüzyılın kaynaklarına dayanarak, tesbît edildi. Bu münâsebet ile, Ermenîlerin «Maz'kit» dediği ve Massagetoi boylarına mensûb sayılan bir Kafkasyalı kavm de, söz konusu olmaktadır. Şunu da ilâve etmeli ki, Marquart'a göre, «Maz'kit» kavmi Türk olabilirdi, çünkü Bizanslılar «Massagetoi» adını muhtelif Şimâllilere ve bu arada Türklere de vermekte idiler. Her halde, Kafkasyada bulunan «Maz'it» boyu, M. II. yüzyıldan önce bir «Hun» sülâlesinin idâresine geçmiş bulunuyordu. Demekki, o devirde, «Hun»lar, Hazar denizi kıyılarına yakın idiler.

Bu noktada, iki suâl ile karşılaşmaktayız. Bunlardan biri, Hazar denizi çevresindeki «Hun» denen kavmlerin hüvviyeti meselesidir. Marquart'ın⁸ kaydettiği gibi bu tesbît çok zordur, çünkü bazen ayrı isimler ile aynı boy kastedilmekte, bazen de aynı ad, birbirinden ayrı boylara teşmîl edilmekte idi. Kollautz ve Miyakawa⁹ ise şöyle bir tefrîk yapmaktadırlar: eskiden beri Avrupa ve Yakın Doğu sınırlarında, Aral gölü cenûbunda ve Hazar denizi kıyılarında bulunan, eurepeoid vecheli olup, şehirlerde oturan Hunlara, latince Chionitae, süryânice Hiyônâye ve Avesta'da Hiyaona deniyordu. Rumca Kidaritai denen Hunlar da bunlardan sayılmaktadır. Asıl Ak Hunlar (Ἀεναὶ Ουουοί) bunlar idi. Çin sınırları ve Pamir'den gelen diğer ve irken mongoloid vecheli Hun kavmine ise, çince «Hua» veya «Yeh-ta»; rumca Efdalidai, veya Abdelai, arabça Hayâtilah denmekte idi. Bunlar, rumca Efdalanos denen hükümdârın idâresinde, M. IV. yüzyılda, Çin sınırlarından Sâsânî Fars'a uzanan bir devlet kurarak, Hazar denizi kıyılarında ancak V. yüzyılda belireceklerdi. Ak Hun

5 Bkz. yuk. not 4.

6 *Ibid.*

7 Geybullaev, 39. Moravcsik de (I, 56-7) Ptolemaios'un II. yüzyılda «Hun»'lardan bahs ettiğine dikkati çekmektedir. «Maz'it» ler Türk olabilirdi: *Eranşahr*, 65 ve not 3.

8 *Eranşahr*, 50, 52.

9 Kollautz-Miyakawa, I, 93-5.

(*Ῥευσὶ Οὐνοῖ*) adı, sonradan bunlara da teşmîl oldu ve isim karışıklığı sonunda hüviyet karışıklığı başladı.

Hatıra gelen ikinci suâl şudur: Hazar denizi kıyılarındaki Hunların hepsinin Türkler ile bağları olduğunu mükerreren göreceğimize nazaran, bu bağlar ırkî mi, yoksa harsî mi idi? Bu suâle Moravcsik, asıl Hunları Türklerden ayırd etmek teşebbüsü ile, Marquart ve Pigulevskaya ise şöyle cevâb vermektedirler:¹⁰ Çin kaynakları, «T'ie-lê» dedikleri ve Çinden Bizans sınırlarına yaygın bulunan Türk boyları arasında, biri en Doğuda, Uygur çevresinde; diğeri en Batıda, proto-Bulgar, On-Ogur ve Alan'lar ile birlikte olan, «Hun» adlı iki boy kaydedilmektedir. Böylece her yerde olduğu gibi, Hazar denizi kıyılarında da Hunları Türklerden tefrik etmek âdeta imkânsızdır.

I — Hazar denizinin batısındaki «Şûl»

Geybullaev'in araştırmalarına göre, muhtelif dillerdeki kaynaklarda, muharref şekilde geçen, Prokopios (öl. M. 562) tarafından «Tzour» diye anılan, ermenice «Çol», «Çola», «Çog» «Çor» ve arabça «Şûl»¹¹ denen ve aslî adı türkçe «Çöl» veya «Çor» olduğu anlaşılan bir şehir, bugünkü Derbend sûrlarının yerinde, veya Derbend ile Barmak dağları arasında, M. I. yüzyılda, mevcûd idi (bkz. harîta B). Şehrin aslî adı hakkındaki kararsızlık muvâcehesinde, biz Müslüman kaynaklarındaki «Şûl» şeklini kullanacağız. Artamonov ve Geybullaev, bazı müelliflerin bu adı ermenice veya irânî dillere bağlamak temâyülünde olduğunu kaydetmekdeler, fakat «Şûl» şehrinin bir Hun merkezi olması ve aşağıda görüleceği gibi, aynı adı taşıyan bir Türk kavminin Hazar denizinin doğu kıyısında da bulunması keyfiyetlerinden, Hazar denizinin batısındaki şehrin de bu Türk kavmine âid bulunduğu netîcesine varmışlardır. Geybullaev, M. IX. yüzyıl Arab kaynaklarında görülen «Barmak» dağı adının hâlen mevcûd olup o muntıkadaki Türklerce «parmak» mânâsına alındığını da ilâve etmektedir. Çor türkçe bir unvân idi¹²; Çöl adının hatıra gelmesi Hazar doğusundaki «Şûl» münâsebeti ile anlatılacaktır. Artamonov, Minorsky ve diğerleri, «Şûl»'un Derbend ile eş olduğunu, Geybullaev ise «Şûl» şehrinin bugün Çullı denen harâbelerde bulunduğunu, sanmaktadırlar. Çullı harâbeleri

10 Moravcsik, II, 359. *Eranşahr*, 50, 52. Pigulevskaya, 38. «T'ie-lê» boyları: Liu, 128 ve not 663.

11 Geybullaev, 38-9, not 1 ve 14-18. Artamonov, *Xazar*, 51-2; Minorskiy, *Darbend*, 14 (Yâkût, *Mu'cam*, «Şûl»'e atf).

12 Çor: Clauson, s.v. Çöl: bkz. aşağı. not 64.

hakkında maalesef, arkeolojik bakımdan bilgi edinemedim. Çullu üzerine neşriyat var ise, bunu bana bildirecek zevâta müteşekkir olurum. Şimdilik, arkeolojik bakımdan, ancak Derbend harâbelerinden söz edebilmek-deyim.

Derbend¹³ sûrlarının en eski olan, saman katılmış balçıktan divarlar, Artamonov'un tahmînine göre, Milâddan önceki devre âiddir. Derbend'in Zu'l Karnayn adlı, hüvviyeti bilinmeyen ve İskender ile belki eş olmadığı sanılan şahıs tarafından, kadîm devirlerde yapıldığı hakkındaki rivâ-yet, bu en eski divarlar ile alâkalı olabilmektedir. Milâdî I. yüzyılda mev-cûd bulunan «Şûl» şehrinin sûrlarının kalıntıları da, bu en eski divarlar olabilir. Moravcsik ve Geybullaev'in araştırmalarına göre Hazar denizi batısında, Milad sıralarında mevcûd bulunan «Hun» ların, bu sâhadaki faâliyeti, M. IV. yüzyılda kaydedilmeğe başlandı. Bu devirdē Derbend'e «Hun kapısı» deniyordu. Burada gelen «Ak Hun» lar, veya «Haylendurk» adı verilen kavm, M. 395'de Anadoluya, Irak ve Suriyeye kadar akın etmişler idi. Daha sonra «Hun» ların faâliyeti duraklamışdı ve Elişe Vardapet¹⁴ (öl. M. 480) şöyle diyordu: «Haylendurk»'lar (Hun'lar) Çor (Şûl) geçidinden çıkmağa artık cesâret edemiyorlar.» «Haylendurk»'ların hü-cûmları 459'a kadar devâm etti¹⁵ ve bunlar hakkında haberler Attila'nın Pannonia'daki ordu'sunda, Romalılardan öğrenilmekte idi. Yani, muhtemelen, Hazar batısı ile Avrupa «Hun» merkezleri arasında doğrudan-doğ-ruya haberleşme imkânı yokdu. Fakat Hazar denizi batısındaki Hun'ların Orta Asya Kuşân devleti ile, yukarıda kayd edildiği gibi, yakın alâkası ol-duğu, Bêl adlı, Hristiyan dînine mensûb Hun kralının, Kuşân'a ilticâ et-mesi ile de anlaşılmaktadır. «Hun» lara ve daha sonra Türklere karşı, Sâsânî hükümdârı Yazdigird II (438-57) ve halefleri, Husrav I (531-79) ile Husrav II (590-628), Derbend'de yeni sûrlar yaptırmışlardı¹⁶.

Yine «Hun» lardan sayılıp Rumların «Sabiroi» dediği ve daha önce, Sibiryaya adını veren Sabir veya Sibir isimli Türk kavmi de, M. 515'de Kafkasya'nın şimâlinde yerleşmiş bulunuyordu¹⁷. Pigulevskaya'nın fikrine göre, onlardan önceki «Ak» Hunlar ile, Sabir/Sibir boyları eş olabildi. Bizans kaynaklarının «Saragouroi»¹⁸ dediği Ogur'lara mensûb bir diğer

13 Moravcsik, I, 57. Geybullaev, 38-9, not 1 ve 14-18 *Eranşahr*, 96-8. Artamonov, *Xazar*, 60, Arkeoloji: Artamonov, «Derbend», 136-3.

14 Artamonov, *Xazar*, 57.

15 *Eranşahr*, 96-98.

16 *Eranşahr*, 97 ve Artamonov, «Derbend», 136-37.

17 *Eranşahr*, 98. Moravcsik, I, 66; II, 359. Pigulevskaya, 38.

18 Moravcsik, I, 66; 359. *Eranşahr*, 98-9.

Türk boyu, 466 sıralarında aynı geçidden ilerleyerek, Fars illerine akın etmişdi¹⁹. Sabir'ler ise 515'de daha batıda bir geçid olan ve «Alan kapısı» denen Dariela (Darial) boğazından (bkz. harîta B) Fars idâresindeki muntakalara akın ediyorlar, fakat 558'de büyük bir yenilgiden sonra, dağılıyorlardı. Sabir/Sibir'lerin bir kısmı, Doğu Roma Topraklarında olan Kura ırmağı kıyılarına yerleşiyorlardı²⁰. Derbend'in şimâline, VI. yüzyılda Türk proto-Bulgar'ların adını taşıyan bir boy da gelmiş bulunuyordu²¹.

Mîlâdî 626-28 arasında, Batı Türk Hâkanlığına tâbi Hazar²² hükümdârı olan ve ermenice «Çin cebetuh»u, veya «cebuha», rumca « Ζιεβη'Ω » denen «Yabgu», «Çog» («Şül») kapısından ilerledi. Hazar hükümdârı Yabgu, 628'de, «Çog» («Şül») yolu ile, Kostantiniye'ye elçiler maiyetinde, bin asker yollamışdı. Daha sonra, Hazar hükümdârı ve oğlu Şad unvânlı bey, «Çoğ»'a («Şül»'a) geldiler. Z.V. Togan'ın araştırmalarına göre 558 de kurulmuş bulunan Hazar Hâkânlığı bundan sonra, dört asır boyunca, Hazar denizinin batısında hüküm sürerek bu denize adını verdi. M. 585'de Epheusus'lu Yohannes ve onu takiben, Bar Hebraeus, artık Hazar denizi çevresinde bulunan ve «Kaspia»(?) denen şehre «Türk (Tôrâyê) kapısı» ve Bal'amî ise, Derbend'e, «Derbend-i Hazarân» (Hazarlar Derbend'i) demek-de idiler²⁴. Minorsky, Derbend'in, «Şül» ile eş bir Hazar şehri olduğuna, Yâkût'a atfen, dikkati çekmektedir.

Ermenî târihcisi Moses Kalankatvac'i, «Çola» (Şül) şehrinin sûrlarının Hazar hükümdârı tarafından yıkıldığını nakl etmektedir²⁵. Eğer Derbend «Şül» ile eş ise, Derbend'in erken Orta Çağ devri sûrları Hazar devrinde tekrar yapılmış olsa gerek. Arkeolojik araştırmalar bakımından, Baklanov ve Artamonov, Derbend sûrları arasında (Türkistan usûlünde, «paşsa» denen) büyük boydaki çığ tuğlalar ile inşâ edilmiş duvarları, Hazar devrine²⁶ atf etmektedirler. Hazar'ların eseri sanılan sûrların üstünde, Türk damgaları ile, Türk petroglifleri tarzında, zoomorfik şekiller ve uzun göğdeli at tasvîrleri dikkati çekmektedir. Derbend'i Osmanlı

19 *Érânşahr*, 99.

20 *Ibid.*, 107.

21 *Streifzüge*, indeks, Bulgaren (Kaukasische).

22 M. 626-28 savaşları: Chavannes, 242, 253 ve (not 6), 255 ve (not 3), 256, *Darband*, 107.

23 «Hazar», 398, 402 (Hazar devleti kuruluşu ve sonu).

24 *Streifzüge*, 15, 56. (Türk kapısı); Bal'amî 335-38 (Derbend-i Hazarân). *Darband*, 14 (Yâkût, *Mu'cam*, «Şül»'a atf).

25 Kırzioğlu, 81, 3.

26 Baklanov, 27. Artamonov, «Derbend», 137. Evliyâ Çelebi, II, 308.

devrinde ziyâret eden Evliyâ Çelebi, deniz kenarındaki İskele-kapu'sunda, «Hazar-şâh» kitâbesinin mevcûd olduğunu kaydetmekte, fakat fazla bilgi vermemektedir. Dağıstanda bulunan, Kök-Türk yazısının Batı şeklindeki kitâbeler, Hazar devrine atf edilmektedir²⁷.

Hazar devri²⁸, Hazar denizinin Batı kıyılarında, asgarî M. X. yüzyıl ortasına kadar sürdü. Adlarını Hazar (veya Hun) boylarından aldıkları sanılan iki büyük Hazar şehri, Balancar ve Samandar, Berhend'in az şimâlinde bulunuyorlardı (bkz. harita B). Maş'ûdî'ye göre H. 332/943'de Haydak adlı Hazar sülâlesi henüz Samandar'da devâm ediyordu. H. 456/1064'de yanî Selçuklu devrinde, yine Hazar'lar bu çevrede yerleşmiş bulunuyordu.

Derhend'in cenûbunda bulunan Arran'daki Hristiyanlık merkezi tesiri altında, Hazar denizi batısındaki Hunların Hristiyan dînine intisâbı, 681 sıralarında olmuştu²⁹. Bu Hunlar, Hazar'lara tâbi bulunuyordu, hatta Minorsky'ye göre, bunlar Hazar idi, çünkü, beylerin adı veya unvânı (Alp-Elteber) türkçe idi³⁰. Alp-Elteber'in başkenti, Varaç'an, Derhend'in şimâlinde bugünkü Başlı'de bulunuyordu³¹ (bkz. harita B). Kafkasya «Hun»larının³² Hristiyanlıktan önceki âyînleri ise, Türklerinkine çok benzemekde idi. Çinlilerin «T'ie-lê»³³ dediği ve «Hun» adlı iki boyun da mensûb bulunduğu Türk boyları gibi, Kafkasya «Hun»ları da, dîni merâsimlerde at üstünde yarış ediyorlardı. Yine diğer Türkler («T'ie-lê», Kırgız, Oğuz, Kimek) gibi³⁴, Kafkasya Hunları da, ağaçlara tapıyor ve ağaçlara kurban ettikleri atların derilerini, Oğuzlar ve Kök-Türkler gibi³⁵, sıriklara³⁶ asıyorlardı.

Hicretten az sonra, Hazar Hâkânlığı devrinde, Derhend'deki Türkler, İslâm ile karşılaşdılar. H. 22/642, veya H. 32/652'de, başlarında eshâbdan Abu Hurayra ve Farslı Salmân olduğu rivâyet edilen İslâm

27 Bkz. Şerbak.

28 «Hazar», 399. *Darband*, 106-107, 108 ile not 2 ve s. 173'deki harita.

29 *Darband*, 166-167.

30 *Darband*, 93.

31 *Darband*, 93 ve s. 173'deki harita.

32 *Darband*, 166-67.

33 Bkz. yuk. not 8 ve *Kültür târihi*, 72-73.

34 W. Eberhard, *Çin'in şimâl komşuları* (A. 1942), 68-9 ve E. Esin, «Ötüken-yış», N. *Atsız armağanı* (I. 1976), 163 (Birûni'ye atf).

35 Oğuzlar hakkında kayd: *Kültür târihi*, 38 (Togan, *İbn Faqlân'a* atf). Kök-Türkler hususunda kayd: Liu, 10.

36 Bkz. yuk. not 32.

orduları, «Hâkân'ın ili» (Hazar Hâkânı)³⁷ saydıkları «Bâb ul-Abvâb'a» («Derbend'e»), «Türk'e karşı gazâyâ³⁸» ilerlediler³⁹. İranlılar, «Derbend-i Hâzârân'ı (Hâzarlar kapısı), ye'cûc ile Mecûc'un hücumlarına karşı Zu'l-Şarney'nin binâ ettiği bir seddin bulunduğu, korkunç bir yer olarak anlatıyordu. Derbend'e giden bir seyyâhın anlattığına göre, «sed»'din bulunduğu ilin «melik»'inin bir «kuşcı»'sı vardı (Bal'amî'de bu kelime türkçe olarak geçer). Avcı kuşları terbiye eden bu «kuşcı»'nın bir kartal'ı, «kuşcı» ile seyyâhı, «sed» de kadar uçurmuşdu. «Sed», iki azîm dağ arasında yükselen, rengâ-reng taşlardan ve demirden bir kale idi. «Sed» in hendeği, gece gibi karanlık ve ölçülmez derinlikde idi. «Kuşcı»'nın kartalı, hendeğin karanlıklarından, ateş gibi kızıl bir yakut getirmişti. Bal'amî'nin bahsettiği. «sed» kalesi, hâlen Derbend'in batısında, dağlardaki kale harâbesi olsa gerek. İki zirveli dağ Olearius'un resminde gözükmektedir (lev. I/a).

İranlıların korkup katılmamasına rağmen, İslâm orduları «Bâb al-abvâb'a» (Kapılar kapısına : Derbend'e) ilerledi. Derbend Türkleri, Müslümanların şehâdeti istediği ve ölümden çekinmediğini görünce, onların melekler himâyesinde olduğunu sanmışlar idi. «Nûrlu» bir şahsiyet olarak anlatılan 'Abd ur-Rahmân b. Rabî'a, savaş sırasında ölünce, Türkler onun cesedini bir sandığa koymuş ve onunla yağmur duâsına kalkışmışlardı. Azîzlerin cesedini gömmeyip, mumlayarak sandıkda saklamak, bir Hristiyan âdetidir. Acaba bazı Derbend Türkleri bu mntıkada yaygın bulunan Hristiyanlığa mı intisâb etmişdi? Derbend'i ilk geçmek teşebbüsü Müslümanlar için muvafakiyetsizlik ile bitti. Müslümanların bir kısmı, yine «Bâb» (Derbend) yolu ile, diğerleri ise, Abû Hürayra ve Farshî Salmân'a uyarak, Hazar kıyılarını takiben, Curcân üstünden geri dönebilmişdi. Bir kısım Müslümanlar da harb sırasında ölmüşdü. Balancar'da ve Derbend'de, Kırklar kapısındaki, Evliyâ Çelebi'ye nazaran Kûfî kitâbeli bazı eski mezarlar (lev. I/a), savaşta ölen Müslümanlara atf edilegelmişdir⁴⁰ «Bâb»⁴¹, H. II/M. VIII. yüzyılda bir İslâm şehri oldu. Hicrî 104/721'de Azerbaycân'ın Müslüman vâlisi Cerrâh b. 'Abdullah «Bâb»'i geçmekte muvaffak olmuş ve Balancar'a kadar ilerlemişdi. «Bâb»'in (Derbend'in) H. II/M. VIII. yüzyılda, Müslümanlar devrinde imâr edil-

37 Tabari, I, 25 93.

38 Xan-Mogamedov, 121 ve res. 9.

39 Tabari, I, 2667-69, 2890-92; Bal'amî, 335-38.

40 Barthold, «Derbend»; Evliyâ Çelebi, II, 312.

41 Tabari, II, 1453, 1562; III, 648. İslâm devrinde «Bâb» : Barthold, «Derbend», 941-42; Mağdisî, 376; İştahri, 109-10; Artamonov, «Derbend». Hazar beyliği: bkz. yuk. not.

diği, fakat yine de Müslümanlar ile Hazar'lar arasında el değiştirdiği, Tabari'nin ifâdelerinden bellidir : «Ve bu yıl (H. 115/733) Maslama b. 'Abd ul-Malik, Hâkâmı maglûb ettikten sonra, Bâb'a gelip, orasını tahkîm etti». Fakat, H. 183/799'da Hazar'lar yine «Bâb'dan hurûc etmişti». Nitekim M. X. yüzyıl ortasında «Bâb»'ın az şimalinde bir Hazar beyliğinin mevcûdiyeti, yukarıda kaydedilmişti. Hicrî IV./M. X. yüzyıl Müslüman müellifleri «Bâb»'ı bir sûrlu şehir ve muhtelif «kâfir» illerinden ticârî gemilerin geldiği bir liman olarak anlatmakta idiler. İlk İslâm devri harâbelerinden câmi-mescidin şekli bu yapının eskiden kilise olduğu fikrini bazı müelliflerde uyandırmıştır. «Bâb»'ın şimâlî kapıları, Hazar iline açıldığından, bunlar hep kapalı tutulurdu. Şimâlî kapılardan Bâb al-Cihâd'da bulunduğu Ibn al-Fakîh tarafından M. IV/X. yüzyılda kaydedilen arslan heykelleri ile bazı arabca kitâbeler hâlâ, muhâfaza olmaktadır.

«Bâb»'ın bir dereceye kadar mahallî idârecileri bulunmakla beraber, ekserî Şirvân-şâh'lara ve Azerbaycan'daki İslâm vâflilerine tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycân'daki Türk asıllı⁴² vâfler ve yardımcıları arasında, aşağıda bahsi geçecek olan, Hazar denizi doğusundaki «Şûl» sülâlesinden Muhammed b. Şûl (H. 134-137/751-54); 'Ucayf b. 'Anbasa (H. 217-24/832-838); Meñğur (H. 224-25/838-39); ve H. 276-318/889-930 arasında Azerbaycânda sülâle kuran Abû Sac Dîvdâd ahfâdı bulunuyordu.

Selçuklu devrinin başlangıcı olan Oğuz akınlarının⁴³ ilki Ibn ul-Aşîr târihinde, H. 420/1029 yılında kaydedilmektedir. Münecim-başî târihinde ki kaydlarda, Derbend'de Oğuzların hükmü, H. 436/1044'de başlamıştı. Bu devirde Kara Tigin ve Yağma adlı Oğuz beylerinin adları geçmektedir. Selçuklu sultanı Alp Arslan, H. 460/1067'da Derbend'e gelerek, bu ilin idâresini, maiyetinde hâcib vâzîfesinde bulunan Sav-Tigin'e vermişti. Alp-Arslan, Malazgird zaferinden dönerken, H. 468/1075'de yine Derbend'e uğradı ve bu şehirde artık hutheler Alp Arslan ve ona tâbi olan Sav Tigin adına okundu. Selçuklu devri böylece Derbend'de başlamış oldu ve resmen, Calâl ud-Dîn Hvarizmsâh'ın, M. 622/1225'de, Selçukluların vârisi olmak davâsına ve Derbend'in Mogol devletine ilhâkına kadar devâm etti. Meliksâh'ın ölümünden sonra, Derbend'deki yerli beyler kısmen müstakil olabilmekte idi. Hicrî VI.-VII. M. XII.-XIII. yüzyıllarda Derbend'e

⁴² Azerbaycânda ilk Hicrî yüzyıllarda Türk vâflileri: Zambaur, 177, 179. Muhammed b. Şûl: bkz. aşağı. not 114. 'Ucayf b. 'Anbasa ve Sac-oğullarının ceddî Abû Sac Türk idiler: İştahî, 164; Cl. Huart, «Sadjids», *EI* (Leyden 1934), H.D. Yıldız, «Sâc-oğulları», I, *Tarih dergisi* XXX 5 I., 1976).

hâkim bulunan Muzaffer-oğullarının, Bars-Beg gibi, türkçe adları vardı. Derbend'de, Orta-kapı gibi, Selçuklu devrinden surlar da bulunmaktadır.

Dede Korkut⁴³ destânlarında yer alan «Demür-kapı Derbendi (veya Dervendi)» bahsleri, Derbend civârında «Horhut» (Korkut) adı verilen velî ve Oğuzlara atf olan mezarlar, (1er. I/a), Kazan Han ve Burla Hatun menkıbeleri, belki H. 420/1029'da başlayan Oğuz akınlarının hâtırasını yâd etmekte idi⁴⁴. F. Kırzioğlu, Derbend'de anılan Kazan Han menkıbelerini, Mogol İlhamı Gazan Han'a da bağlamaktadır.

Böylece, İslâm ile ilk karşılaşan, "Şûl" adlı iki Türk merkezinden, Derbend'deki "Şûl", Oğuzların İslâm devrindeki akınları ile, İslâmî bir Türk merkezi oldu. Bugün, Dağıstân ve Azerbaycân adını taşıyan iller, İslâmî Türk vechelerini, Selçuklu devrinde alarak, Türkistan ile, M. 1071'-de yeni teessüs eden Türkiye arasında, bir köprü teşkil ettiler.

II — Hazar denizi doğusundaki «Şûl»

Milâdî IV.-V. yüzyıllarda, Sır-deryâ kıyılarından geldikleri sanılan⁴⁴ Hun-Türk boyları, Hazar denizinin doğusuna ve cenûbuna da ilerlemiş idiler. Merv yanında Bayram 'Alî'de yapılan kazıların IV.-V. yüzyıllara âid tabakalarında bulunan cesedlerin tipolojisini, Trofimova⁴⁵, mongoloid vecheleri yanında, Eurepeoid'lerininkine benzer kartal burunları olduğu için, «büyük burunlu Mongoloid'ler» tesmiye etmektedir. «Büyük burunlu Mongoloid'lerin o devirde Sır-deryâ kıyılarından Merv ve Rey'e kadar inen Hun ve Türkler olduğu sanılmaktadır. Çünkü, aşağıda görüleceği gibi, Sâsânî kaynaklardan rivâyet eden erken Müslüman müellifleri ve Ermenî târihleri, bu devirde, Türklerin ve Hunların, Hazar denizinin cenûbuna kadar istilâ ettiklerini bildirmektedir⁴⁶. Bizi alâkadar eden yine

43 İbn al-Aşîr, H. 420 yılı târihi. Müneccim-başı, 10, 12, 14-5, 26-7. *Darband*, 33, 65, 73-4, 120-21, 136, 139, 141, 150-51. *Giriş*, 190, 441. Barthold, «Derbend».

44 Kırzioğlu, 51-6, 81-3. Evliyâ Çelebi, II, 312. Barthold, «Derbend», «Olearius'a atf»).

45 Trofimova, 6, 8, «büyük burunlu Mongoloid'ler dediği Eurepeoid'le karışık Mongoloid'lerin aslen Sır-deryâ vâdisinde bulunup, sonra cenûba indiklerini ve bu tipolojide insanların cesedlerinin Merv yanındaki Bayram 'Alî kazılarının IV.-V. yüzyıllardan tabakalarında bulunduğunu ifâde etmektedir. Târihcilerin vardığı neticeler ile (bkz. aşağıda not 51-61) mukayese edilirse, Trofimova'nın «büyük burunlu Mongoloid'ler dediği ethnîk grupun, Hazar denizi doğusunda IV.-V. yüzyıllarda beliren Chionitae, Kidara Hunları ve «Şûl» Türkleri olması ihtimâli mevcûddur.

45 Bkz. yuk. not 44.

46 Bkz. *Kültür târihi*, 57-60'deki kaynaklar.

«Şül» adını taşıyan ve Hazar denizinin doğu kıyılarında Curcân'ın şimâlindeki Dihistân'da bulunan Türk (muhtemelen Oğuz) kavmidir. Dihistân⁴⁷ ismi, bazı tahmînlere göre, Romalıların Dahae dediği, Parth'ların hükümdâr soyundan mevrûs idi. «Şül»⁴⁸ adına gelince, Marquart her neden ise, iki «Şül» u birbirinden ayırt etmişti. Hazar denizinin batısındaki «Şül»den bahs ederken, irânî bir kelime saydığı «Çor» aslına; fakat Hazar denizinin doğusundaki «Şül»'u ise, türkçe «Çöl» adına ircâ etmiş idi. Nitekim İbn Hâlikân da, Curcânlı Sahmî'ye atfen, «Şül» Türklerinden bahs ederken, bu adın Curcân civârında «Cvl» (Çöl) isimli bir karye olduğunu bildirmektedir. Sahmî rivâyeti ışığında, her iki «Şül»'un aslı olarak, «Çöl» adı, «Çor»'a karşı desteklenmiş bulunmaktadır.

Marquart⁴⁹, Hazar denizinin batısı ve doğusundaki Hunların muhtemelen aynı kavm olduğunu sanmakta idi. Yine Hazar denizinin batısında olduğu gibi, doğusunda da Hunları Türklerden ayırt etmenin zorluğuna işâret eden Marquart, üstelik, Hazar denizinin doğusunda, Hunları ve Türkleri Kuşân boylarından da tefrik etmenin imkânsızlığını kayd ediyordu. Bu münâsebet ile, Marquart, Çinlilerin «T'ie-lê» diye andığı, yaygın Türk boyları arasında, hem Doğuda, hem Batıda, «Hun» adını taşıyan iki boy olduğunu ve Tabarî'nin Kuşân'ı da Türk saydığına dikkati çekmektedir⁵⁰. Aral gölü cenûbunda ve Hazar denizinin doğusunda, Prokopios'un (öl. M. 562) «Gorga»⁵¹ dediği Gurgân'da (arabca adı Curcân : bkz. harîta B) yaşayan ilk Hunlar, yukarıda kaydedildiği gibi, europeoid vecheli ve şehirlerde oturan bir kavm idi⁵². Mîlâdî 356'da, Sâsânî hükümdârı Şâpur II, Gurgân sınırında, bu ilk Hunlar ile savaşıyordu⁵³. Bunlara latince Chionitae, *Avestâ*'da Hiyaona ve süryânîce Hiyônâye deniyordu. Marquart⁵⁴ ve sonraki araştırmacılar⁵⁵, Kuşâna boyları ile akrabâ sayılıp, muhtemelen Aral gölünün cenûbundan gelip Hazar denizinin doğusunda M. V. yüzyılda beliren Kidara Hunlarını da, Chionitae'den saymaktadır. Marquart'a⁵⁶ göre, Hazar denizin doğusundaki «Şül» Türkleri de Chionitae'-

47 Bkz. Rawlinson, 96 ve not *Hudûd*, 386.

48 *Eranşahr*; 101; İbn Hâlikân, I, 44 (İbrâhim b. al-'Abbâs b. Muḥammad b. Şül Tigin» terceme-i hâli.

49 *Eranşahr*, 50, 52.

50 Bkz. yuk. not 10.

51 Gorga: *Eranşahr*, 58.

52 Dieterich, I, 28.

53 *Eranşahr*, 50 ve not 5, 52, 55, 56.

54 *Eranşahr*, 51, 55, 58.

55 Kollautz-Miyakawa, I, 91; Chavannes, 232.

56 *Eranşahr*, 51, 56.

den ve Kidara Hunlarından idi. Böylece, Chionitae ve Kidara Hunları ile Kuşân boylarının da Türklerden olduğu farz edilebilmektedir. Nitekim, başka araştırmacılar, Türkler ile bazı Hunlar ve Kuşân arasında bağlar tesbit etti⁵⁷. Marquart, Tabarî'nin Kuşân devletinden «Türkler» diye bahsettiğine ve Hiyaona adının, VI. yüzyılda, Türklere de («Kermihiones» şeklinde) teşmîl edildiğine işâret etmektedir. Harmatta ise «Kermihiones»'in Türgiş Türklerinden olup, bugünkü Afganistan'da devlet kuran «Alhon»ların (Al Hunlar) bunlardan olduğunu sanmaktadır (Kidarit Hunlarının da Afganistanda bulunduğu görülecektir). Esâsen *Bundahişm*'de ve Menokre-Hrat'ın eserinde, Hazar denizinin doğusundaki boylardan «Hîyôn denen Türkler» diye bahs ediliyordu⁵⁸. Böylece, Marquart'ın⁵⁹ tahmin ettiğine göre, İslâm kaynaklarının «Türk Hâkânı» adını verdiği ve Merv ile Rey arasındaki sâha ile Gurgân'da, Sâsânî Bahrâm Gûr (420-38) ile çarpışan hükümdâr, hem Chionitae'nin, hem «Şûl» Türklerinin başı idi.

Mîlâdî 468 yılında, Kidarit Hunları Orta Asyaya göç edip bugünkü Afganistana yerleşmiş bulunuyordu⁶⁰. Bu arada, Çin sınırındaki arabça Hayâtîla denen diğer Hunlar, büyük bir devlet kurmuş ve Sâsânî sınırlarında belirmişlerdi⁶¹. Bunlar da «Şûl» Türkleri ile karıştırılmakta idi⁶².

Yalnızca Hazar denizi doğusundaki «Şûl» Türkleri dikkate alırsa, Barthold ve Minorsky'nin işâret ettiği gibi⁶³, kayd edilmesi gereken ilk keyfiyet «Şûl» Türklerinin M. IV. yüzyıldan beri, ileride Oğuzların yaşayacağı illerde bulunup böylece muhtemelen Oğuz Türkleri olması imkânıdır. Çünkü Hierî IV/M. X. yüzyıl Müslüman müelliflerinin hepsi, Sirderyâ ile Hazar denizinin şimâlinde olduğu gibi (bkz. harîta A), Hazar denizinin doğusunda da, «Guzz»ların (Oğuzların) yaşadığını kayd etmekte idi. Bu husûsda bir kaç metni hatırlatabiliriz: «Hazar denizinin şimâlî ve doğusunda Oguz bozkırları vardır... Curcân, Oguz sınırındadır» (*Hudûd*, 55, 102). «Dihistân Oğuz Türkleri sınırındır» (İşâhrî, 125 ve İbn Hâvkal, 325).

Hoffmann ve Pigulevska'nın süryânî kaynaklarında ve Togan ile Marquart'ın müslüman ve ermenî târihlerinde kaydettikleri bilgilerden aşağı-

57 *Eranşahr*, 50, 52 ve 50 (not 5). Bkz. *Kültür târihi*, not III/1 (Harmatta, «Bactrian», 31 ve *id.*, «Byzantinoturcica», 138'e atf).

58 Kollautz-Miyakawa, I, 94.

59 *Eranşahr*, 51-2, 56.

60 *Eranşahr*, 58-9.

61 Chavannes, 221-22 ve *Eranşahr*, 58-9.

62 Bkz. yuk. not 10.

63 Barthold *Türkmeniya*, 13; Minorsky «Mashhad», *id.*, *Hudûd*, 53, 60, 102, 133, 193, 319, 386; İşâhrî, 125, 128; İbn Hâvkal, 325.

64 *Eranşahr*, 51, 55, 58, 214; Hoffmann, 280. Togan, «Amu-deryâ», 421-23.

daki neticeler çıkmaktadır. Chionitae ve Hayâtila ile karıştırılan ve Oğuzların ataları olarak gözüken «Şül» Türklerinin M. IV.-V. yüzyıllarda yaşadıkları bölge şu idi: Batıda Hazar denizi, şimâlde Büyük Balhân dağları, Doğuda Kara-kum çölü ile Küren ve Köpet dağları, cenûbda Etrek (Atrak) ırmağı (bkz. harîta B), Marquart'a⁶⁵ göre, IV.-V. yüzyıllarda bu mıntikanın başkenti, çince ismi Po-lo, rumca adı Balaam olarak geçen şehir idi ve bu şehir Mağdisî'nin bahs ettiği Balhân⁶⁶ idi. Kadîm müelliflere ve Mağdisî'ye göre, Amu-deryâ eskiden Hazar denizine akıyordu ve Mağdisî Amu-deryâ munsabındaki Balhân adlı şehirden bahs etmektedir. Bilinmeyen bir târîhde, bir hükümdârın Amu-deryâ yatağını Balhân'a çevirmiş olmasına rağmen, ırmak o yataktan ayrılmış ve Balhân, yine bilinmeyen bir zamânda, susuzluktan harâb olmuş idi. Tolstov⁶⁷ bu menkıbeyi, kadîm devirden beri o mıntıkada arıklar yapıldığına atf etmektedir. Diğer bazı araştırmacılar ise, kurumuş bir ırmak yatağına benzeyen Uzboy'un (bkz. harîta B), Hazar denizine doğru gittiğine işâret ile, Uzboy'un Amu-deryâ'nın eski yatağı olduğu ve Amu-deryâ'nın eski munsabının bugünkü Kızıl suv/Krasnovodsk körfezinde (bkz. harîta B) olduğunu sanmaktadır. Balhân şehri de bu munsabda idi. Milâdî IV.-V. yüzyıllarda daha mevcûd olduğu Marquart tarafından ileri sürülen Balhân'ın yerini Rawlinson aramıştı⁶⁸. Rawlinson, Kızıl suv/Krasnovodsk körfezinde şehir harâbesi olmadığına dikkati çekerek, Amu-deryâ munsabının, kum kalıntılarından anlaşıldığına göre, üç kolu olduğuna ve cenûbî kolun Hiyve körfezi üzerine (bkz. harîta B) bulunduğu işâret ediyordu. Nitekim Hiyve körfezinde, Köhne-pazar, veya Ming-kışlak denen yerde, bir şehir kalıntısı olduğunu ve orada altın ve gümüş eşyâ ile keramik bulunduğunu, Rawlinson 1879'da kayd etmekte idi. Ancak bu yerlerin daha sonra da meskûn olduğu aşağıda anlatılacaktır. Barthold'un araştırmaları devrinde, belki Hazar denizi kıyılarında (lev. I), olagan bulunan topografik değişiklikler ile, bazı kıyılarda suyun çekildiği veya su basdığı için, Rawlinson'un bahsettiği şehir kalıntıları yok olmuştu. Bu cihetten, Rawlinson'un müşâhedeleri, bu mıntikanın M. IV.-V. yüzyıllardan itibâren târîhî coğrafyası için, değerli bir vesikadır.

Rawlinson⁶⁹, Etrek munsabındaki Hasan-kulî körfezinden şimâle doğru, iki ayrı yol tarif etmektedir (bkz. harîta B). Yolun biri sâhil boyunca bozkır içinden, diğeri Etrek ve Sumbar ırmaklarının münbit vâdilerini

65 *Eranşahr*, 51, 55, 58, 214.

66 Mağdisî, 285-86. Barthold, «Balhân».

67 Tolstov, 328.

68 Rawlinson, 90.

takib ederek, gitmektedir. Her iki yol üstünde, müteaddid harâbeler mevcûd, fakat bunların devrini tesbît etmek zor idi. Rawlinson'a göre, sâhil boyundaki Gök-tepe ve Ak-tepe höyükleri ile Çerçalı harâbeleri ve Buğ-daylı gölü civârındaki «kile» ler (Türkmenler kale yerine «kile» demektedir) ile, Etrek ve Sumbar ırmakları boyunca bulunan bazı «tepe» (höyük) ve «kile» ler eski devirden olup, «Şûl» Türklerine âid olmalı idi. «Komnuk (kız demek imiş) kile»nin cebheleri (lev. II/a), birbirini takib eden sütunlar şeklinde, içi dolu kuleleri ile, Türkmenistanın M. VI-VII. yüzyıl yapılarına⁷⁰ (lev. II/b) hakikaten benzemektedir. Bu çevrede rastlanan su arıkları ve bendlerin kalıntıları da belki kadîm yerleşmelerin hâ-tirasını saklıyordu. Barthold'un⁷¹ fikrine göre, bu mntıkanın ma'mûr kısmının en eski devirlerden beri, Etrek ırmağı boyunca bulunduğu aşağıda kayd edilecektir.

Sâsânîlerin I. yüzyılda Gurgân'ın şimâlinde başlıca düşmanlarının «Şûl» Türkleri olduğu, o çevrede inşâ ettikleri müdâfaa seddine «Bâb-u Şûl» («Şûl» kapısı) adını verdiklerinden anlaşılmaktadır⁷². Rawlinson⁷³, «Bâb-u Şûl»u da 1879'da tesbît etmişdi. Bu sedde, Türkmenler, «Kızılalan» (Kızıl tepeler silsilesi) demekde idi ve seddin yeri Gurgân ırmağı şimâlindeki Gümüş-tepe'den başlayarak, dağlara uzanan bir sıra höyük şeklinde belirlemekde idi. M.Y. Kiani de, 1977'de VII. İran sanatı kongresine verdiği tebliğde, Gurgân'daki «İskender seddi»nden bahsetti. Kiani, bu çevrede, 15 şehir ve kale harâbesi tesbît etmişdir. Bunların arasında, daha sonraki Sâsânî kaleleri mevcûd olmalıdır. Ermenî kaynaklarına göre⁷⁴, Yazdigird II (438-57), Gurgân'ın şimâlindeki Çor (Şûl) hükümdârını mağlûb etmiş ve bu kavmin akınlarına karşı «Şahristân-i Yazdigird» adlı kaleyi yaptırmışdı⁷⁵. Sonraki Sâsânî hükümdârı Fîrûz (439-84) ise, Curcân (Gurgân) ile «Bâb-u Şûl» («Şûl» kapısı) arasında, Rûşân-Fîrûz kalesini inşâ ettirdi⁷⁶. Gerek Curcân, gerek Rûşân-Fîrûz, M. 430 ve 553 sıralarında, Nesturî dînî merkezleri idi⁷⁷.

Milâdî VI. yüzyılın ortasına doğru yükselen Kök-Türk Kağanlığı, Ha-

69 Rawlinson, 93 ve not 103-109.

70 *Türkmenistan*, 132-37.

71 Bkz. aşağı. not 96.

72 Tabari, I, 874.

73 Rawlinson, 90.

74 Bkz. aşağı. not.

74 *Eranşahr*, 56 (Hoffmann, 50'ye atf).

75 *Eranşahr*, 73 (Hoffmann, 50 ve Elişe, 11'e atf).

76 Tabari, I, 874.

77 *Eranşahr*, 73-4.

yâtila devletini 554 sıralarında maglûb edince, Orta-Asya'dan Sâsânî sınırlarına kadar uzanan Hayâtila idâresindeki iller Kök-Türklerle geçti. Tabarî'ye⁷⁸ göre, Hayâtila hükümdârı «Vzr» ı öldüren «Sincibû» (İstemi) Kağan (öl. 576) Sâsânî hudûdlarındaki Türkleri ve bu arada «Şûl» boyuna «teşci ediyor» ve Sâsânî sınırlarını istilâyâ hazırlanıyordu. Türk tehlikesine karşı harekete geçen Husrav I Anûşirvân (531-79), «Şûl» Türklerinin çoğunu öldürmüş ve kalan seksen kişiyi Fîrûz'un yaptırdığı bir şehre yerleşdirmişti. Ancak bu şehrin Fîrûz'un yaptırdıklarından hangisi olduğu belli değildir, çünkü Tabarî, bu münâsebetle «Bâb-u Şûl» yakınındaki «Rûşan-Fîrûz»'un değil, Rey'deki «Şahrâm Fîrûz»'un adını vermiştir.⁷⁹ Her halde «Şûl» Türkleri, Hazar denizinin doğusunda ve Curcân'ın şimâlindeki eski illerinde, yaşamağa devâm ettiler, çünkü daha sonraki kaynaklarda da, memleketleri orası olacaktı. Husrav I'in, «Şûl» illerinde yeni kaleler yapıdırıp çevreyi tahkîmi üzerine İstemi Kağan, «Şûl» iline ilerlemekten vaz geçmişti.

Fakat, Kiani'nin Gurgân'da tesbît ettiği ve Sâsânî devrinden târîhlendirdiği yapılar arasında, «Şûl» Türklerinin de kaleleri mevcûd olsa gerek, çünkü erken Müslüman târîhçilerinden Balâzurî (öl. H. 279/892) ve Kudâma (öl. H. 320/932), «Şûl» Türklerinin, M. VIII. yüzyıldan önce Di-histân'dan cenûba ilerleyerek, Gurgân'ı da almış bulduklarını bildirmektedir⁸⁰. Gurgân (arabça metinlerde Curcân) halkı, yukarıda anlatıldığı⁸¹ gibi, M. IV. yüzyıldan beri, yerli İranlıların, Hunlar ve Türkler ile tedricen karışmasından doğan bir muhtelit toplum idi. Curcânlıların memleketlerinin şimâlindeki «Şûl» Türklerinin akınlarına karşı korunmak için inşâ ettikleri İslâm kaynaklarında anlatılan *hâ'û* (sûr) ise, muhtemelen, «Bâb-u Şûl»⁸² denen sed idi. Kudâma⁸³ şöyle diyordu :

«Ehemiyyetli sınırlardan biri de Türk sınırıdır. Curcân belde-leri civârındaki bozkır onların (Türklerin) ilidir ve oradan akın ederler. Ve (Curcân) halkı (Curcân'ı) tuğla duvar ile tahkîm ederek, kendilerini akınlardan koruyordu. Fakat, Türk onlara gâlib geldi ve onların memleketine «Şûl» dedikleri melik hâkim oldu». Balâzurî⁸⁴ aynı keyfiyeti şu kayd ile teyyid etmekte idi :

78 Tabarî, I, 894-95.

79 *Ibid.*

80 Bkz. aşağı. not 83-85.

81 Bkz. yuk. not 49-64.

82 Bkz. yuk. not 72.

83 Kudâma, 361-62.

84 Balâzurî, 331-32.

«Curcân tuğladan yapılmış bir sûr ile çevrilmişdi ve böylece Türklere karşı kendilerini tahkîm etmişlerdi. (Sûr'un) bir cebhesi denize bakıyordu. Fakat Türkler o mıntıkada gâlib geldiler ve «Şûl» onların (Türklerin) hükümdârı idi».

Nitekim H. 18/639 yılında, Suvayd b. Muḳarrin'in ordusu Curcân'a geldiği zaman şehrin hükümdârı «Şûl» sülâlesinden Rzbân (?) oğlu Rzbân idi⁸⁵.

Suvayd b. Muḳarrin'in ordusundaki bir şâirin beytlerine göre⁸⁶, Curcân, yeşillik ve ormanlık bir il idi. Curcânlılar sûrlu meskenlerde (*ḥazar*) yaşıyorlardı. Arab ordusunu görünce, «İbn Şûl» (Şûl-oğlu), onlara keseler ile hediyeler getirmiş ve memleketin «her nâhiyesi için haraç vermişdi». Böylece, bir sulh muâhedeşi imzâlandı. Muâhedenin tam metni Ṭabarî'yi takiben Prof. Hamidullah tarafından fransızca terceme olmuştur⁸⁷. Sulh muâhedesinin umûmî hatları şunlar idi⁸⁸: Rzbân oğlu Rzbân Şûl, Dihistân ve bütün Curcân ehli nâmına Müslümanların himâyesi (zîmmet) altına giriyordu. Her sene zîmmî'ler cizye verecek ve ona karşılık, eğer hücumu uğrarlar ise, Müslümanlar onları müdâfaa edecek idi. Dihistân Türkleri (şimâlî) sınırı «sed edeceklerdi» (koruyacaklardı). Zîmmî'lerin nefslerinin mallarının ve dînlerinin emniyeti Müslümanlar tarafından taahüd ediliyordu.

Görüldüğü gibi, Şûl sülâlesinden Rzbân oğlu Rzbân'un H. 18/639'da «Dihistân ve sâir Curcân ehli nâmına» Emevîler ile imzâladığı muâhede Müslümân olmayanların dînleri «emniyet altına alınmışdı»⁸⁹; yanî vicdân serbestisi tanılıyordu. Çevrenin muhtelif dînleri hakkında bazı tahmînler

85 Sahmî, 4-6.

86 Sahmî, 6. Terceme edilmemiş olan beytler şöyledir :

وقال سواد بن قطبة في ذلك شعرا :
بلغ اسيدا أن عرضت باقا
بمجران في خضر القياض النواضر
فلما احونا و خافوا حوالنا
اتانا ابن صول راغماً بالجرأ
اقامت بها اخرى الليالى الغوار
وهل لكم [في] العيش عصفافاني
ارى العيش قدولى تلك الحظائر

87 Hamidullah, a.g.e.

88 Sahmî, 5; Ṭabarî, I, 2657-58.

89 Sahmî, 6 ve Ṭabarî, I, 2657-58'de verilen ibâreler şöyledir :

« لا ولهم الامان على انفسهم و اموالهم و ملكهم و شرابهم (ملهم) »

yapılabilir. Curcân'da M. 430, 490 ve 577 yıllarında, Nestürî başpiskoposluk merkezi bulunuyordu⁹⁰. Prof. Margulan'ın lütfen bildirdiğine göre, Hazar denizi doğusundaki Türklerin (Oğuzların) atalar dînine bağlı kaldığı, son yıllarda anlaşılmalıdır : Balhân dağlarının şimâlindeki Məngiçlak'da, Oğuzlara atf edilen, «kerekü»⁹¹ (kubbeli Türk otağı) şeklinde ve içinde savaş sahneleri tasvîr edilmiş bir tapınak bulunmuş. Diğer taraftan, İrânlıların arasında yaşayan Curcân'daki ve belki Dihistân'daki Türklerin İran dînlerine temâyül etmiş olmaları da hatıra gelir. Nitekim, İbn Hâlikân'a nazaren, «Şûl» sülâlesinden iki kişi H. 98/716 târihinde, Mecûsî idi⁹².

Rzbân oğlu Rzbân «Şûl»'un H. 18/639'da Emevîler ile yaptığı muâhede-yi, «Şûl» sülâlesinin sonradan bozduğu anlaşılmalıdır. H. 30/650 yılında Sa'îd b. al-'Âs Curcân ile yine sulh akd etmiş olmasına rağmen, «Şûl» Türkleri, Azerbaycandan Kûmis (irânî dilde Kûmiş) üzerinden Hôrâsâna giden yolu kesmişlerdi⁹³. Kutayba b. Muslim'in yerine Emevîlerin Hôrâsân vâlisî olan Yazîd b. Muhallab'in de yolunu «Türk kavminden Şûl» kesince, Yazîd, selefinin bu vaziyeti düzeltmediğine şaşmış ve «Türk kavminden Şûl» ile savaşmak üzere, Emevî halîfesinden izin istemişti⁹⁴.

Yazîd b. Muhallab'in «Şûl» Türkleriyle savaştığı H. 98/716 yılında⁹⁵, Curcân'da ve Dihistân'da ayrı iki hükümdâr bulunuyordu. Dihistân «Şûl»-un, Curcân ise Fîrûz b. Kûl'un idârelerinde idiler. «Şûl»'un başkenti, Dihistân'da, tahmînlere göre o eyâletin başkenti⁹⁶ olup, aynı adı taşıyan ve Parth krallarının birinin yaptırdığı rivâyet edilen şehirde idi. «Şûl» un başkenti Dihistân'dan 5 farsah (farsah=5,6 km) denize doğru, Buhairah (Göl) denen yerdeki «cezîre»'de (ada, veya yarım-ada) «Şûl»'un bir kalesi daha vardı. «Şûl»'un başkenti Dihistân ile, Fîrûz b. Kûl'un, her halde Curcân nehri üzerinde bulunan başkenti arasındaki mesâfe, 25 farsah idi (125-150 km). O halde, Rawlinson'un tahmînine göre, Şûl'un başkenti Dihistân şehrinin, Hazar denizi kıyısında, Gök-tepe'deki şehir kalıntısına benzeyen höyükde, veya o höyükden doğuya İslâm devri şehri, Ribât Dihistâna giden çizgi üzerinde bulunması gerekmektedir (bkz. harîta). Gök-tepe hö-

90 *Eranşahr*, 74.

91 Bkz. *Kültür târihi*, 6.

92 Bkz. aşağ. not 98.

93 Tabarî, I, 2836-39.

94 Balâzurî, 331-32.

95 H. 98 savaşları : Balâzurî, 331-32; Tabarî, II, 1317-25, 1327, 1411; İbn ul-Aşîr, IV, 147-50; *Eranşahr*, 72-4.

96 *Eranşahr*, 73-4; Rawlinson, 93 ve not; Barthold, «Osrosenie» 122-23. Minorsky, «Mashhad»; Hoffmann, 279-80.

yüğünün bulunduğu sâhilde «Buğairah» (göl) adını ve rivâyetlerini hatırlatacak bir körfez ve ada veya yarım-ada bulunmaması keyfiyetini, Rawlinson, Hazar denizi kıyılarının topografisinin, Mogöl devrinde, bendlerin açılması ile değiştiğine ve bazı yarım adaların su altında kaldığına atf etmektedir. Rawlinson, Gök-tepe'nin az şimâlindeki Buğdaylı gölünün de Buğairah olabileceğine işâret etmektedir. Barthold ise, Dihistân şehrinin Parth devrinden beri mevcûd olup muhtemelen, her vakit aynı yerde, İslâm devri «Ribât Dihistân» harâbelerinin bulunduğu gibi, Etrek ve Sumbar ırmaklarının birleştiği mevkide (bkz. harîta B) olduğunu tasavvur etmektedir. Barthold'a göre, Buğairah ise, Etrek ırmağının munsabı, Hasan-kulî körfezinde bulunuyordu (bkz. harîta B). Nitekim, X. yüzyılda Dihistân-ı Sûr denen ve Minorsky'e göre «Şûl» adını Sûr şeklinde muhâfaza eden yarım-adanın yeri de, Barthold'a nazaran, Hasan-kulî körfezinde olmalı idi. Hoffmann, Buğaira'nın daha şimâlde, Balhân şehrinin bulunduğu tahmîn edilen yerde, Kızıl-suv/Krasnovodsk körfezinde (bkz. harîta B) olması imkânı üzerinde durmakta ve Buğaira'daki adanın yeri olarak, Çeleken adasını tahmîn etmektedir. Dihistân'da bir de Bayâsân (veya Bayâsîn⁹⁷ şehri bulunuyordu.

«Şûl» sülâlesinden birinin terceme-i hâli münâsebeti ile, İbn Hallikân, «Şûl»'un Tigin mertebesinde bulunduğunu ve yine bu müellif ile daha eski târihte yaşayan ve «Şûlî» sülâlesini tanıyan İsfahânî (H. 284-356/897-967), «Şûl» ile Fîrûz b. Kûl'un kardeş olduklarını söylemektedirler⁹⁸. Marquart⁹⁹ Kûl adının türkçe «kul» olabileceğine dikkati çekerek, İsfahânî ve İbn Hallikân'ın rivâyetini desteklemektedir. Nitekim, H. 18/639'da «Şûl» beyi Rzbân oğlu Rzbân¹⁰⁰, hem Curcân, hem Dihistân beyi olduğuna göre, H. 98/716'daki Curcân ve Dihistân beyleri onun ahfâdından olsa gerek. Curcân'ın şimâl-doğusundaki Bayâsân¹⁰¹ adlı yerin hükümdarı Marzubân da Curcân beyi Fîrûz b. Kûl'un amca-zâdesi, yanî muhtemelen, Rzbân oğlu Rzbân «Şûl»'un bir üçüncü torunu idi. Bu üç, belki akrabâ hükümdarı birbiri ile kavga hâlinde idiler¹⁰². Fîrûz b. Kûl, «Şûl» Türklerinin hücumundan korkarak Horâsân'a Yazîd b. Muhallab'ı çağırmağa gitmiş ve «Şûl» Tigin Curcânı almıştı. Fîrûz b. Kûl'un düşündüğü bir hîle ile, «Şûl»

97 *Eranşahr*, 73, 310.

98 İbn Hallikân, I, 44 (Şûl Tigin ahfâdından Abû İshâk İbrâhim b. al-'Abbâs b. Muhammed Şûl Tigin'in terceme-i hâli). İsfahânî, IX, 21.

99 *Eranşahr*, 73, not 5.

100 Bkz. yuk. not 85-88.

101 *Eranşahr*, 73.

Tigin'in Curcân'dan çıkıp Dihistân'a ve adadaki kaleye çekilmesi temin edildi. Böylece «Şûl» Tigin'i muhâsara edip, sonunda teslim mecbûr kılmak imkânı olabilecek idi.

Türkler ile Emevîler arasındaki Dihistân ve Curcân savaşları, fevkalâde çetin olmuştu. Gerek Curcân, gerek Dihistân'daki Türkler kalelere çekilmişdi ve ancak istedikleri zaman çıkıp savaşarak, yine kalelere dönüyorlardı. Curcân dağlık ve ormanlık olduğu için kalelerin yolunu bulmak da zor idi. Yazîd b. Muhallab, o kadar asabî olmuştu ki, oğlu Hâlid'i ve diğer kumandanlar ile askerleri, kaleleri alamazlar ise, ölüm ile tehdit ediyor ve ancak hile ile bazı kaleleri basarak, alabiliyordu. Gâlib gelip, ekmeğini düşmanlarının kanına batırmadan kılıcını kınına sokmamağa yemin etmişdi.

«Şûl» Tigin'in çekildiği ada üzerindeki kaleyi ise, Yazîd b. Muhallab, ancak altı ay muhâsaradan sonra ve kalede kuyu suları bitip, hastalık çıkınca, alabildi. «Şûl» Tigin, üçyüz kişilik yakınları ile serbestçe uzaklaşmak şartı altında, kaleyi teslim etmişdi. Kalede kalan Türklerin çoğu öldü ve ancak bir kısmı kurtuldu.

Hicrî 98/716'daki Emevîlerin Türklere karşı savaşları, kültür târîhi bakımından, her iki tarafa, büyük değişiklikler getirdi. İlk dikkati çeken husûs, Arab kumandanların Sâsânî Fars'da olduğu gibi, Türk beyleri çerçevesinde de, hükümdâr debdebesi câzibesine kapılmasının bir işâretidir. Curcân ve Dihistân savaşlarından alınan ganîmet arasında bir murassa tâc bulunuyordu¹⁰³. Tâc gibi hükümdâr tezyînâtı, fakirlerin ekmeğine tahsis olması gereken servetin isrâfının bir timsâli sayılarak, ilk Müslümanlarda, nefret uyandırmakda idi¹⁰⁴. Bu sebebden, ganîmet tâcı kimse istemiyordu ve onun bir dilenciye vermişler idi. Fakat Yazîd b. Muhallab, gizlice dilenciye çağırıp, tâcı ondan satın almışdı.

İslâmın Türkler üzerindeki kültürel nüfûzu ise, Curcân ve Dihistân'ın fethinde tezâhür etti. O zamana kadar, Curcân'da, hükümdâr kalelerinden başka, yerli halkın oturmasına mahsûs şehir yok iken, Yazîd b. Muhallab ilk olarak bir şehir binâ etti¹⁰⁵. İslâm Peygamberinin Medîne'si misâlinde, bir mescid etrafında Müslümanların toplanıp cemâ'at kurmak ve şehir hayatına intibâkının, Orta Asya'daki¹⁰⁶ erken misâllerinden biri budur.

102 Bkz. yuk. not 95.

103 Tabarî, II, 1326-27.

104 Buğârî, *Şahîh*, Cihâd bahsi, *hadîs* 102 (Kayserin tâcını takbih). Buğârî, *Tecrid*, *hadîs* 1948 (altından, mücevherli süs eşyası ve ipek giymek, isrâf olarak, mekrûhur).

En nihâyet H. 98/716 savaşlarını müteâkıb, Yazîd b. Muhallab, ganîmet tâc'ın gurûruna kapılırken, «Şûl» Tigin'in gönlü Islâma meyl ediyordu. Bu menkıbeyi Sahmî teferruâtı ile anlatmaktadır. «Şûl» Tigin'in ahfâdından, Curcân Islâm ulemâsı arasında adı geçen Ahmed b. Muhammed b. al-Tayyib al-Curcânî, cediti Muhammed b. Şûl (Şûl Tigin) hakkında babasından duyduğu şu menkıbeyi rivâyet etmişdi¹⁰⁷ :

«Şûl (Tigin), Curcân fethi olduğu zaman, Yazîd b. al-Muhallab'a sordu : Islâm'da senden celîl biri var ise, onun önünde Müslüman olmak isterim. (Yazîd) şöyle dedi : evet, (benden celîl kimse) Süleymân b. 'Abd ul-Malik'dir (Halîfe). (Şûl) dedi : Beni ona gönder ki önünde Müslüman olayım. Ve o (Yazîd, Şûl'un istediğini) yaptı. Ve (Şûl) onun (Hâlifenin) karşısına gelince Yazîd'e sorduğunu ona da (Halifeye de) sordu. Ve Süleyman (Halife) şöyle dedi : bugün, Müslümanlar arasında, benden celîl kimse yoktur, fakat rûchân Resûlullah'un kabrinde dir. (Şûl) bunun üzerine (şöyle) dedi : Orada Müslüman olacağım. Ve Süleymân onu Medîneye yolladı ve o (Şûl), Kabrin huzurunda Müslüman oldu».

Şûl Tigin, Yazîd b. Muhallab vâsıtası ile İslâmı tanıdığı için, onun *mevlâ'sı*, kader-birliği yaptığı arkadaşı sayılıyordu¹⁰⁸. Bu sebeble, Halîfe Hişâm'ın kardeşi Maslama b. 'Abd ul-Malik, H. 102/720'de, Yazîd b. Muhallab'a taaruz ettiği zaman, Yazîd b. Muhallab, «Şûl» Tigin'i imdâda çağır-mışdı¹⁰⁹. Yazîd b. Muhallab'ın âilesi ile birlikde, Vâsit yanında al-'Akr'da, öldürüldüğünü gören «Şûl» Tigin, Emevîlere mektub yazarak, onları Allahın kitâbına ve Peygamberin sünnetine riâyete çağır-mışdı. Emevîlerden Yazîd b. 'Abd ul-Malik ise, «sünnetsizlerin oğlu, namaz sûrelerini bile anlayamıyan (arabça bilmeyen)» bir kişinin bu tekdîrine kızmışdı.

Emevîler ile Yazîd b. Muhallab arasında H. 102/720'de yer alan savaşda esîr düşen «Kuhistân melik'i İbn Şûl» Tigin'in kendisi, veya bir oğlu idi (Kuhistân, Dihistân'a verilen başka bir ad idi). H. 121/738 yılında, Naşr b. Sayyâr'ın Horâsân vâilîliği sırasında, Süleymân b. Şûl adlı, türkçe

105 İbn ul-Aşîr, IV, 147, 150.

106 Bkz. *Kültür târihi*, 159, 161.

107 Sahmî, 194.

108 *Ibid.* ve İsfahânî, IX, 21. Tabarî, II, 1395-1411.

109 İsfahânî, IX, 21.

110 Tabarî, II, 1411.

111 Tabarî, II, 1695-96.

bilen bir kimse, Müslümanlar tarafından, Farğâna'nın Türk hükümdârı (Arslan Tarhan'a¹¹²) elçi yollanmışdı. Süleymân b. Şûl Farğâna hükümdârının annesi Hatun ile dost olarak, onu Müslüman karargâhına ziyârete getirmişdi.

Sahmî'den öğrenildiği gibi, «Şûl» Tigin'in Curcânda da ahfâdı kalmışdı ve bunlardan Ahmed b. Muhammed b. al-Tayyib al-Curcânî dîn ulemâsından idi¹¹³. «Şûl» Tigin'in diğer bazı ahfâdı¹¹⁴, oğulları Sa'd b. Şûl ile Muhammed b. Şûl'dan inmekde idi. Abû 'Ammârah Muhammed b. Şûl, Abû Muslim Horâsânî ile yükselen, 'Abbâsî Hilâfeti hizmetindeki devlet adamlarından biri olarak, H. 132-33/749-50'de Musul'da, ve H. 134-35/751-52 da Azerbaycân'da vâli idi. H. 137/754'de 'Abbâsî'lerden Abû Ca'far Mansûr halife olunca, Arrân'daki devlet memûrlarından, Maqatil b. Hakîm al-'Akkî ile Muhammed b. Şûl, yeni halifeye biat etmedikleri için, öldürülmüşlerdi.

Sa'd b. Şûl'un torunu 'Amrû b. Mas'ada (öl. H. 214/829) ile Muhammed b. Şûl'un iki torunu, 'Abdullah ve İbrâhim (öl. H. 243/857) b. al-'Abbâs¹¹⁵, 'Abbâsî sarayında yetişmiş «kâtib» lerden (münevverlerden) idiler. Muhammed b. «Şûl»'un iki oğlu, Toğârîstân vâlisi (H. 196/811'de) Fazl b. Sahl'in¹¹⁶ terbiyesinde, «edib ve zarîf» kimseler olmuşlardı. İki kardeş, dayıları, meşhûr şâir 'Abbâs b. al-Ahna'f'dan da şiir sevgisini almışlar ve ikisi de şâir idi. 'Abdullâh «istidâdı bir «kâtib», fakat İbrâhim Arab edebiyâtında ün salmış bir şâir idi. *Kitâb ul-agânî*'de, içki âlemleri sırasında, «muğanniye'lerin» şarkı şeklinde söylediği bu şiirlerin güfteleri kalmışdır.

«Şûl» Tigin ahfâdından ilmi ve «zerâfeti» ile meşhûr bir şahsiyet de Abû Bakr Muhammed b. Yahya b. 'Abdullah idi¹¹⁷ (ölümü H. 335/946) isimli «kâtib» (edib), târihçi ve «şatrancî» (şatranç oyuncusu) idi. Abû Bakr Muhammed, yukarıda adı geçen¹¹⁸ iki kardeşden 'Abdullah'ın torunu idi. Abû Bakr Muhammed, bir 'Abbâsî halîfesinin hocası ve diğer iki halifenin «nedim»'i olmuşdu. Zamânının en mâhir şatranç oyuncusu olduğundan, halk arasında bu oyunu onun icâd ettiği sanılırdı. Bundan başka, Abû

112 Bkz. Chavannes, 149.

113 Bkz. yuk. not 107.

114 İsfahânî, IX, 21; Şeşen, 28 (Tabarî, III, 39-40, 47, 81, 84, A 83'e atf); İbn Hâllikân, I, 44-49. (İbrâhim b. ul-'Abbâs b. Muhammed b. Şûl Tigin terceme-i hâli).

115 'Amrû b. Mas'ada b. Sa'd b. Şûl: Yâkût, *İrşâd*, VI, 88-91. 'Abdullah ve İbrâhim b. 'Abbâs b. Muhammed b. Şûl: İsfahânî, IX, 21; İbn Hâllikân, I, 44-49.

116 Bkz. Tabarî, III, 840.

117 İbn un-Nadîm, 221, 227; İbn Hâllikân, IV, 357 v.d. Mas'ûdi, IV, 234.

118 Bkz. yuk. not 115.

Bakr Muhammed, *Kitâb al-vuzâra* gibi tanınmış tasnif eserleri ve târihler de yazmış bir târihçi idi. Kütübhânesi zengin idi. Aleyhinde hicv yazan biri, eserlerini bu kitablardan istinsâh ettiğini imâ ile, şöyle demiş idi: İhtiyâr Şûlî'nin evi rengâ-reng cildler ile doludur. Bir eser yazmak isteyince, hizmetine bakan genc'e: «Çocuk! getir filan kitabı!» demektedir.

Abû Bakr Muhammed pek magrûr ve hatta, rivâyete göre küstah idi. Hayâtı hazîn bir şekilde bitti. Halife 'Alî hakkında söylediği bazı sözlerden dolayı cezâlandırılmak üzere aranırken, Basrada gizlendiği yerde, H. 335/946'de öldü.

Böylece, H. 18/639'dan H. 335/946'ya kadar takib edilebilen, muhtemelen Oğuz neslinden olup İslâm ile ilk muşerref olan Türklerden «Şûl» âilesi, muhtelif istidâdları ile göze çarpan şahsiyetler yetiştirmişti.

III — İslâmî devirde Dihistân ve Curcân

a — Curcân

Yazîd b. Muhallab, «Şûl» Tigin'i yenip, Curcân ile Dihistân'ı aldıktan sonra, gayr-i Müslim Oğuzların sınırındaki¹¹⁹ bu çevrede, İslâmî toplumların teşekkülüne yardım için, çok sayıda mescidler¹²⁰ ve yukarıda bahsi geçen Curcân¹²¹ şehrini inşâ etmişti. Curcân¹²² şehri, aynı adı taşıyan ırmağın bir başka dere ile birleştiği kavşakda, denizden daha içerlek bir mevkide idi (bkz. harîta B). Curcân'da, sıcak ve râtib iklimde yetişen, hurma, nar ve narenciye gibi yemişler ve pathcan gibi sıcak iklim bitkileri yanında, etrâfdaki dağlarda, her mevsimde kar bulunurdu. Curcân ırmağı, şehri iki kısma ayırıyordu. Şehrin binâları balçıkdan idi (*tîn*).

Sahmî'nin verdiği adlardan anlaşıldığı gibi, Curcân'de çok sayıda ulemâ vardı. Mağdisî, Curcân ırmağının iki kıyısında oturan cemâatler arasında, «mezheb asabiyetinden» doğan çekişmelerden bahs etmektedir. Komşu Tabaristân'da, H. 250-424/864-1032 arasında, Hazret-i 'Alî ahfâdî hükmediyordu ve 'Alevî tesîrleri Curcân'da da hissediliyordu. İmâm Ca'far uş-Şâdık'ın mezarının Curcân'da olduğu rivâyet ediliyordu.

119 Bkz. yuk. not 64.

120 Sahmî, 9.

121 Bkz. yuk. not 105, 106.

122 Bkz. Mağdisî 363-74; İştahri, 125; İbn Havkal, 324-29; Kazvini, 156; Hartmann; Kiani.

Curcân ibrişimi ve ipek kozası meşhûr idi. Kiani'nin, Curcân'da yaptığı kazılardan öğrenildiği gibi, Curcân ilk İslâmî devirden beri, mühim bir keramik san'atı merkezi idi. Erken Curcân âbidelerinden Kâbus b. Vaşmgîr (H. 366-403/976-1012) künbedi hâlâ durmaktadır.

Selçuklu devrinde, Kazvîni'nin tabiri ile «Meliksâh'ın torunu» Curcân şehrini ve sûrlarını yeniden inşa etmişti. Kiani, bu devirden, kiremid kaplı bir sokak bulmuştu. Curcân'da, keramik sanatı Selçuklu devrinde en yüksek mertebesine erdi. Curcân Mogollar tarafından yıkılacak idi.

Curcân'ın limanı, aynı adı taşıyan ırmağın munsabında, bugünkü Gümüş-tepe çevresinde, Âbaskûn¹²³ da bulunuyordu (bkz. harîta B). Mağdisî'nin verdiği H. IV/M. X. yüzyıla âid bilgilere göre, Hazar Hakanlığından gelen mallar, Bâb ul-Abvâb'dan gemi ile Âbaskûn'a getirilerek, orada, Bağdâd'a gitmek üzere başka gemilere yüklenirdi. Hazar'lar ile Müslümanlar arasında, «Şakâliba» (Şaklâb'lar) tercümanlık ederdi. Bu isim ekserî «Slav» olarak tefsîr edilmekte ise de, Merhûm Prof. Togan «Şakâliba» adı altında Etil kıyılarındaki Türk proto-Bulgar'ların söz konusu olduğunu göstermiştir¹²⁴. Esâsen Hazar'lara tercümân olan Âbaskûn Şaklâb'larının türkçe bildiği âşikârdı. Mogolların, bu çevreyi istila edince, su bendlerini açması netîcesinde, Âbaskûn ve halkı boğulmuştu.

b — Dihistân

Dihistân adı, İslâm devrinde de, eskiden olduğu gibi¹²⁵, hem eyâlete, hem de o eyâletteki muhtelif merkezlere verilmekte idi. Bu merkezlerden başlıcaları deniz kenarındaki Dihistânân-i Şûr ile, daha şimâldeki Dihistân başkentleri olarak gözükken, Âhur ve Ribât şehirleri idi.

«Şûl» seddini şimâle doğru geçer geçmez varılan Hasan-kulî körfezi ve oradaki Çıkışlar adlı yarım-ada (bkz. harîta B), yukarıda da kaydedildiği gibi¹²⁶, Barthold'un ve Minorsky'nin kanaâtlerine göre, «Şûl» Tigin'in Buhaîrah adlı kalesinin bulunduğu yer idi. Hicrî IV/M. X. yüzyıl müellifleri, buraya, belki «Şûl» kelimesinden muharref olarak, Dihistânân-i Şûr diyorlardı. Dihistânân-i Şûr hakkında H. 372/982'de yazan *Hudûd al-'âlam* müellifi¹²⁷ şöyle diyordu :

123 Bkz. not 121'deki kaynaklar.

124 *İbn Faqlân*, 1 (not 3) ve 4 (not 2).

125 Bkz. yuk. not 65 ve 96.

126 Bkz. yuk. not 96.

127 *Hudûd*, 60.

«Dihistâna bağlı bir ada (yarım-ada: Çıkışlar?) vardır. Orada avcı kuşlar ile su kuşları avlayan ve balıkçılık eden bir kaç kişi yaşar».

Curcân sâhillerinin karşısındaki adalarda beyaz renkteki atmacalardan Mas'ûdî de bahsetmektedir¹²⁸.

İştahî¹²⁹ ve onu takiben İbn Havkâl şunları ifâde etmekte idiler. Âbaskûn'den şimâldeki sâhil boyu hep sahrâlık arâzî idi ve 50 farsah mesâfedeki Dihistân'a (liman'a) varıncaya kadar, başka hiç bir yerleşmeğe rastlanmıyordu. Dihistân limanı, dağların eteğinde, küçük bir kasaba idi. İbn Havkâl devrinde (H. 359/969) şehrin vâlîsi, Hazret-i Fâtîma evlâdından bir 'Alevî idi. Abaskûn'un mevkii şimdiki Gümüş-tepe olduğuna göre, 50 farsah şimâle (250-300 km) ilerleyince, küçük Balhan silsilesine ve Hiyve körfezine, yanî Rawlinson'un¹³⁰ bir şehir harâbeleri bulunduğunu ifâde ettiği Köhne-pazar'a (veya Ming-kışlak'a) varılmaktadır. Küçük Balhân silsilesinin eteğindeki (bkz. harîta B) Köhne-pazar veya Ming-kışlak harâbelerinde, madenî eşyâdan başka, sırlı keramik ve cam bulunduğuna göre, bu şehir Islâmî devirdeki Dihistân limanı olabilirdi. Ne yazık ki Rawlinson'un bahs ettiği harâbeler, belki Hâzar denizi kıyılarındaki tabîî değişiklikler neticesinde, Barthold'un devrinde yok olmuşdu¹³¹.

İştahî ve diğerlerinin ifâdesine göre, daha şimâlde, Siyâh-kûh¹³² (muhtemelen Mangışlak: bkz. harîta B) adlı cezîrede (ada, veya yarım ada), boylarından ayrılmış bazı Oğuzlar yaşamakta idi. Yukarıda bahsi geçen, Mangışlak'daki otag şeklinde Türk tapınağı bu Oğuzlara atfedilmektedir. Siyâh-kûh, büyük ve ormanlık bir ada idi. Ormanlarda vahşi hayvanlar yaşıyordu. Siyâh-kûh açığında denizde, tehlikeli bir girdâb vardı (Rawlinson'a¹³³ göre Kara-boğaz berzahı). Gemiler girdâbda batarsa, Oğuzlar gemi enkâzını çıkarıyor ve kazâzede gemiciler ile paylaşıyorlardı.

«Şül» Tigin'in başkenti Dihistân'ın bulunduğu sanılan yerde, yanî Rawlinson'un, Buhairah mevkii olarak kabul ettiği sâhil boyundaki Gök-tepe'nin 65 km kadar doğusunda (bkz. harîta B)¹³⁴, Êtrek ve Sumbar ır-

128 Mas'ûdî, I, 181.

129 İştahî, 128.

130 Bkz. yuk. not 68.

131 «Orogenie», 121.

132 İştahî, 128-29.

133 Rawlinson, 89.

134 Bkz. yuk. not 96.

makları munsabında, Ahûr ile Ribât şehirleri bulunmakta idiler. Sınır boyunca inşa edilen ve gâziler ile *murâbiî*'lerin (dîn âlimlerinin) yaşadığı kalelere *ribât* denirdi. Barthold'a göre Dihistân'da asıl merkez Ribât idi ve Ahûr Ribât, yolcuların ahır olarak başlayıp, sonradan şehir olmuştu. Sahmî, H. 293/905 ve H. 300/912 târihli rivâyetlerde, Ribât'daki «'Atîk mescid»'den bir ziyâretgâh ve murakebe yeri olarak bahs ettiğine göre, Ribât bu târihlerden önce inşa edilmişti. *Hudûd ul-'âlam* müellifi, Dihistân Ribât'ında 'Alî b. Sukkarî (veya Sagrî) adlı velînin medfûn bulunduğunu söylemektedir. Orta Asyada *ribât* müessesesi H. 109/927 de, Merv'de başlatılmıştı¹³⁵. İştahî¹³⁶, Dihistân'daki Ribât şehrini şöyle anlatmaktadır:

«Dihistân'daki Ribât'da bir minber (câmi) vardır. Burası Türklerden Oğuzların sınırır. Ribât'ın bulunduğu yer, Curcân'ın son (şimâli) kısmı ile Hvarizm etrâfındaki bozkırlardır. Türkler bu cihetten akın ederler».

Hicrî 359/969 yılında Ribât'a giden İbn Hâvkal¹³⁷ ise, şu bilgileri vermektedir:

«Ve (Curcân'da) Ribât Dihistân adlı, ziyâretgâh olan şehirde, bir minber (câmi-mescid) vardır. Ve bu yer Türklerden Oğuzların sınırır. Fakat bu yerde bir karışıklık olduğundan şehir kuvvetinden kaybetti. Türkler ise, Curcân sınırlarındaki Hvarizm bozkırlarından akın ederler».

Mağdisî¹³⁸ yine H. IV/X. yüzyılda Ahûr'deki âbidevi tuğla minâreden bahs ediyor ve Ribât'ı şöyle anlatıyordu:

«Bozkır başlangıcındaki Ribât'ın sûrlarını Sultan yıkdı. Sûrlar üç kapılı idi. (Ribât) mamûrdur, güzel mescidleri ve sokakları, latîf ikametgâhları vardır... Cuma mescidi yoktur. Buradaki 'Atîk mescidin sütunları tahtadandır... Dandan-akan yolundaki (doğudaki) minâreli (başka) mescid Hâdîş ehline âiddir (Şafi'îler)¹³⁹, diğer mescidler hepsi Hanevîleridir».

135 Sahmî, 293, 413; *Hudûd*, 133; İştahî, 125; Kazvinî, 157; Mağdisî, 356-59, «Oroşenie», 124; «Mashhad»; «Daxistan»; *Turkmenistan*, 168, 172, 200, 260-68, 298.

135 *Kültür târihi*, 151.

136 İştahî, 125.

137 İbn Hâvkal, 325.

138 Mağdisî, 359.

139 «Oroşenie», 124.

«Şûl» Tigin'in başkentinin ve Ribât'ın bulunduğu yer sanılan harâbelere¹⁴⁰, Meşhed-i Mişriyyân, ve Türkmenlerce, Meşhed-i Mestûriyyân, veya Mest-devrân denmektedir. Biz, bu son adı tercih edeceğiz. Mest-devrân'daki surlu şehir, beş köşeli bir poligon şeklinde olup, köşeden köşeye mesâfe 600 m kadar idi. Köşelerde, toparlak kesitli kuleler bulunuyordu. Şehrin surları çift idi ve surların etrafında hendek vardı. İki sür kuşağı arasına, düşmanlara karşı tuzaklar hazırlanmıştı. En büyüğü cenûba nâzır bulunan üç kapıdan şehre giriliyordu. Şehrin, kadîm Merv gibi, beş köşeli poligon şeklinde olması ve surların aslen çığ tuğladan inşâ olup sonradan pişmiş tuğla ile kaplanmış bulunması keyfiyetleri, Pugaçenkova'nın kanâatine göre, eski bir yapıya delâlet etmektedir. O halde, «Şûl» Tigin'in başkenti Dihistân, sonradan Ribât olarak ittihâz edilmişdi. Şehrin içinde, cenûb-doğu köşesinde, hükümdâra veya askerî âmire mahsus bir kale bulunuyordu. İki mescid, bir medrese, bir hamam, iki havuz, sanatkâr esnâf dükkânları ve az sayıda ev kalıntıları tesbît edilebilmiştir. Şehrin üç tarafını, arabça *rabâz* denen, dış mahalleler sarmıştı. Şimâl tarafında ise, bir Haneffî mezarlığı ve bayram namazı için namazgâh bulunuyordu.

Etrek ve Sumbar ırmaklarının munsabındaki bendlerden gelen arıklar ve pişmiş topraktan geniş su boruları, şehrin her tarafını ve bağçeleri suluyordu. Muhtelif cihetlerden şehre erişen su bendlerinin uzunluğu 150 km, arıkların uzunluğu ise 60 km tahmîn edilmektedir. Bendler ve arıklar boyunca sıralanan kaleler su tesisâtının muhâfazasını temîn ediyordu. Su teşkilâtı ve muhâfaza kaleleri şebekesi de İslâmiyetten önce olabilir.

Pugaçenkova'nın¹⁴¹ kanâatine göre, bu çevrede İslâmın ilk devrinden kalan tek eser, Mest-devrân'ın 6 km şimâlinde, Meşhed'deki mezarlıkta bulunan, «Şîr Kebîr» adlı yapıdır (bkz. lev. III ve IV). Pugaçenkova, Meşhed'deki «Şîr Kebîr»'i Ribât'ın «'Atîk mescidi» sanmaktadır. 'Alî Sukkarî adlı velînin türbesi de belki «'Atîk mescid»'in yanında idi ve Şîr-Kebîr yapısını bugün Türkmenlerin ziyâretgâh sayması artık yok olmuş bulunan türbenin hâtırası olabilir. Filhakika, Mağdisî'ye¹⁴² göre, «'Atîk mescid»'in önünde, tahta sütünlü bir revak olmalı idi. Fakat, Pugaçenkova, bu kısmın zamân ile tahrîb olup, M. XI-XII. yüzyıllardan, pişmiş tuğladan giriş kısmının (lev. V/a) eski revaklar yerine ilâve olduğunu tahmîn etmek-

140 Rawlinson, 106-108 (Lomakin'e atf). Şûl Tigin'in başkenti: bkz. yuk. not 96. «Daxistan», 213-27; *Turkmenistan*, 195.

141 «Daxistan», 194-205. *Turkmenistan*, 168-74.

142 Bkz. yuk. not 139.

dedir. Pugaçenkova, «'Atık mescid» sandığı yapının (lev. III) bu tarz mimârînin en eski numûnelerinden olduğuna dikkati çekmektedir. Böyle dörtköşe planda olup, sekiz köşeli ve kemerli bir kasnak üzerine yükselelen tek kubbeli mescid uslûbu, M. IX.-X. yüzyıllarda, ancak Türkistanda mevcûd idi (meselâ Buğârâ'da Mağâk-i 'Attâr'ın Sâ mânî devrindeki şekli). Diğer mıntikalarda, açık avlu ve revâklardan ibâret Arab mescidleri bulunmakta idi. Selçuklular ise, Buğârâda ve Dihistânda alıştırdıkları tek kubbeli mescid uslûbunu devlet kurdukları illerde, bu meyânda, XI. yüzyılda Fars'a (ve Anadolu'ya) götürecektlerdi.

Pugaçenkova'nın Dihistân Ribât'ının «'Atık mescidi» sandığı yapı (lev. III, IV), çığ tuğla ve balçıkdan olup, iç tezyînatı ve mihrâbı (lev. IV) oymalı ve resimli kaymak taşından idi. Kitâbeler Türkmenistanda klasik olacak, basık istifli Kûffî hat ile yazılmıştı (lev. IV/c). Resimler, beyaz üzerine gök ve kırmızı ile çizilmişti. Tezyînatın unsurları iç-içe ve yan yana dizilmiş sivri ve oymalı kemerler, sekiz-köşeli yıldız ve nar şekilleri idi. Kitâbeler ve motifler, cenûb divardaki, oymalı kaymak taşından mihrabda da, tebârüz etmektedir. Motiflerin bazıları bunların büyük çapda tutulmuş olmaları keyfiyeti, Türkistan zevkine delâlet ediyordu (lev. IV/a, b). Selçuklu devrinde (M. XI.-XII. yüzyıllar) yapının dışı pişmiş tuğla ile kaplanacak idi (lev. V/a).

Dihistân Ribât'ının bu ilk Islâmî âbidelerini kim yaptırmış; İbn Hâvkal'ın H. 359/969 yılında bahsettiği Ribât'daki ihtilâl kime karşı olmuş ve hangi «sultan» Ribât'ın sûrlarını yıkmıştı? İbn Hâvkal¹⁴⁴. Curcân ve Tabaristân'a H. 315-434/927-1042 sırasında hâkim olan Ziyâfilerden Kâbûs b. Vaşmgird'in (H. 366-403/976-1012), Curcân ve Dihistân'ın bir çok kalelerini elde edemeyip, mıntıkaya hâkim olamadığını ve bu illerin bazen «Reylilere» Rey'deki Bûyî (H. 306-402/976-1029) bazen da Horâsân'daki Sâ mânîlere tâbi olduklarını söylemekte idi. Mağdisî de¹⁴⁵, Ribât'a bazen «Deylemlilerin» (Bûyîlerin), bazen «Türk-u Sâ mânî»'nin (Sâ mânîlerin Türklerinin) hâkim olduğunu kayd ediyordu. Sâ mânîlerin (merkezi Nişâpûr olan) Horâsân vâfleri, H. 286/899'da başlamış ve az sonra, H. 308/920'de, vâflî olan Kara Tigin¹⁴⁶ adlı Türkden

143 Kraçkovskaya, 17. Bu müellif kitâbeleri XI. yüzyıldan sanmıştı, fakat hâlen bunlar IX.-X. yüzyıllardan târihlendirilmektedir.

144 İbn Hâvkal, 325.

145 Mağdisî, 358.

146 Simcur-oğulları sülâlesi: Zambaur, 49. Nişâpûr'da Simcürî devrinden dâr ul-imâra ve Simcur-oğullarının yaptırdığı bilinen medrese ve saray: R.W. Bulliet, *The patricians of Nishapur* (Cambridge, Mass. 1972), 7, 17-8, 250. Dâr ul-imâra resimleri:

sonra, Simcür (veya Sîmcûr)-oğulları sülâlesi, dört nesil boyunca, H. 310-77/922-87 arasında, Hôrâsân vâflîği etmiş ve medrese ile saray gibi âbideler yaptırmışlardı (Nişâpûr'daki H. IV./X. yüzyıldan, resimleri ile tanınmış Dâr ul-imâra, Simcür-oğulları devrindedir). Sülâlenin müessisi, Abû 'İmrân Simcür ud-Dâvâtî¹⁴⁷ (öl. H. 336/947), Sâ mânî sarayında bir Türk memlûku iken, «divit sâhibi» (mühürdâr) mevkiine yükselip, Kuhistân eyâleti, ırsî olarak ona ve ahfâdına iktâ edilmişdi. Kuhistân adı muhtelif dağlık yerlere verilmekte idi. Söz konusu Kuhistân¹⁴⁸ Nişâpûr'un cenûbunda bulunan, İslâmdan önce Hayâtıla ve bir Türk Tarhanı idâresinde olan bir eyâlet idi¹⁴⁹. Simcür-oğulları zamânında, Kuhistân'ın başkenti Kâyin, seccâdeleri ile meşhur bir şehirdi. Nişâpûr vâlisi buldukları H. 310-77/M. 922-87 arasında¹⁵⁰, Simcür-oğullarının Curcân ve Dihistânda da âbideler binâ ettirmiş oldukları imkânı, Sam'ânî'nin¹⁵¹ şu ibâresinden, hatıra gelmektedir:

«Abû 'İmrân (sülâlenin müessisi Sîmcûr), emîrlerin fâzıl olanlarından ve devlet adamlarının akıllılarından idi. Oğlu, Emîr İbrâhim b. Abî 'İmrân edîb (okumuş) bir kimse idi ve eserleri Hôrâsân ilinde, Rey'den Türk beldelerine kadar zâhir idi».

Nitekim H. 373/983'de Curcân ve Dihistân halkı, diğer rakib bir vâlîye karşı, Sîmcûr-oğullarının tarafını tutmuş ve H. 389/998'de Hôrâsân ile Curcân ve Dihistânı idâresi altına alan Gazneli Maḥmûd, karşısında Sîmcûr-oğullarını bulmuşdu¹⁵².

Selçuklu devri, Balḥân ve Dihistânda yeni bir Oğuz akını ile başladı. Selçuklulara tâbi bazı Oğuzların H. 416/1025'den önce Balḥân dağlarına hâkim buldukları, şu menkıbeden¹⁵³ anlaşılmalıdır: Gazna Sultanı Maḥmûd, o târihde, Selçuklu beyi Arslan Yabğuya kuvvetlerinin sayısını sorunca, Arslan Yabğu sadağından iki ok çıkarmışdı. Oklardan biri Mâverâunneh'r'deki kuvvetlerinin, diğeri ise Balḥân dağlarındaki kuvvetleri-

C.K. Wilkinson, «The Iranian expedition 1937», *Bulletin of the Metropolitan Museum*, XXXIII (1938), II, 4 (bu resimler hâlen Tehran müzesindedir ve maalesef hatalı şekilde restorasyona tâbi tutulmuş imiş).

147 *Turkestan*, 16, 246, 238-39, 250, 335; Sam'ânî, varak 239 (*Turkestan*, rusca, I), 59; Zambaur, 50, 210.

148 Bkz. Kraemers ve Ḥudûd, 103, 125, 326.

149 Bkz. Esin, «Tarkhan».

150 Bkz. yuk. not 147.

151 *Ibid.*

152 İbn ul-Aşîr, bu yılların vak'aları ve Bayhağı.

153 Râvandî, 87-8.

nin timsâli idi. Aynı yıl, Mâverâunnehr'deki Selçuklu Oğuzları (bu devirde Türkmenler de deniyordu), Gazna Sultanı Maḥmûd'un izni ile, Amuderyâyı aşmış, Ḥorâsân'da, Curcân'ın cenûb-doğusundaki Bâvard, Nasâ ve Saraḥs'da yurt tuttular¹⁵⁴. Ancak, yerli halkın şikâyeti üzerine, Gazna Sultanı Maḥmûd H. 419/1028'de Oğuzlara hücum ile onları Balḥân dağlarının doğusundaki Farâva'da yendi¹⁵⁵. Bazı Selçuklu Oğuzlarının da dâhil olduğu Oğuz boyları, bu maglûbiyet neticesinde, âilelerini terk etmeğe mecbûr kalarak, Balḥân dağlarına ve Dihistân'a ilticâ etmişlerdi. Oğuz beyleri arasında, bu sırada, Buka, Kızıl, Köktaş ve Yağmur'un adları târîhlerde geçmektedir. Gazna hizmetindeki Türk neslinden Emîr Taş ul-Farrâş, H. 422/1030'da, Balḥân Oğuzlarına karşı savaşarak, Yağmur'u öldürmüştü. Hicrî 422-26/1030-1034 arasında Dihistân ve Balḥân'daki Oğuzlar, Gaznalıların öldürdüğü babalarının öcünü almak için, mükerreren, cenûba akın ediyorlardı¹⁵⁶. Selçuklu Oğuzları ise bu sırada, Balḥân dağlarının şimâl-doğusunda, Ḥvarizmde, Ürgenç (bkz. harîta A) yanındaki Mâşa'ya¹⁵⁷ sığınmışlardı. Hicrî 427/1035'de, Selçuklu Oğuzları da, Ḥvarizmden cenûba inerek Ḥorâsân'a geçti. Gaznalı Sultan Mes'ûd üç Selçuklu beyine iktâ vermek mecbûriyetinde kaldı¹⁵⁸. Dihistân ise, Çağrı Beg Dâvûd'a iktâ edildi. Beylik unvânı işâreti olarak Gazna Sultanı Selçuklu beylerine hediyeler yollamışdı. Hediyelerin bazısı, bu arada *kulâh-i dû-şâh* (çift dallı, veya çift tüylü, veya çift boynuzlu külâh) Gazna geleneğinde bir hediye idi. Selçuklular bu külâhı istihfâf etmiş ve ayak altında ezmişdi. Diğer hediyeler ise Türk geleneğinde, bayrak, at, üstem»¹⁵⁹ (altın, veya gümüş kemer tokası) ve altınlı kemer idi.

Böylece, H. 427/1035'de Dihistânda ve H. 432/1040'da Selçuklular ile Gaznalılar arasında, Dandan-akan savaşını Selçukluların kazanmasından sonra, bütün Ḥorâsânda, Selçuklu devri başladı. Selçuklu devri, H. 548/1153 de yer alan yeni bir Oğuz akını neticesinde, Sultan Sancar'ın ölümü (H. 552/1157) ile sona erip, karışık bir safha¹⁶⁰ başlayacakdı. Sultan Sancar'ın kız kardeşinin «Ḥâkânî Türk» sülâlesinden Muhammed Arslan Han'la evlenmesinden doğan Sultan Maḥmûd b. Muhammed Buğra Han'ı, ve oğlunu, bazı Oğuzlar, kendilerine hükümdâr seçmişler idi. Bu Oğuzlar, baş-

154 Ravandî, 92. Bu yerler için bkz. *Hudûd*, 326.

155 Gardîzî, 197-98; Bayhaqî, 448.

156 Bayhaqî, 448, 481, 484, 540-42.

157 *Turkestan*, 298. Mâşa: *ibid.*, 149.

158 Bayhaqî, 598-99.

159 Kâşgarî, s.v.

160 İbn al-Aşîr, H. 548-61 vak'aları.

ka Oğuzlara ve Sultan Sancar'ın maiyetinden Türk emirlerine karşı savaşıyordu. Böylece, Dihistân elden ele geçmekte idi. Sultan Sancar'ın emirlerinden İhtiyârüddîn Aytak, Dihistânda hükümdâr iken, H. 555/1160'de Bugra Han idâresindeki Oğuzlar, Aytak'ı Hvarizme kaçmağa mecbûr etmişti. Aytak, Türk neslinden Nuş Tigin oğlu Hvarizmşâha ilticâ edip, onun yardımını ile, H. 558/1162'de Dihistânı geri aldı. Fakat H. 561/1165'de Hvarizmşahlar Dihistânı ilhâk ettiler.

Hicrî 427/1035 ilâ H. 552/1157 arasında, 122 yıl süren Selçuklu devrinde, Dihistân binâları tamîr edildi ve yeni dîni eserler vücûda geldi. Bu yeni âbideler de, artık çiğ değil pişmiş tuğladan inşâ edilmeleri dışında, çok kerre, eski yapılardan pek farklı değildi. Dikkate değer bir husûs: Dihistân mescidleri, Kibleye değil, İslâmдан önceki yapılarda olduğu gibi, dört cihete nâzır idi ve mihrâblar cenûbda yer alıyordu. Mest-devrân'daki şehrin şimâlinde bulunan namazgâh'da¹⁶¹, Selçuklu devrinden bir mescidin, ortadaki kubbeli kısmı (lev. V/b, c)¹⁶², Meşhed'deki «'Atîk-mescid» sanılan Şîr-Kebîr yapısına (lev. III, IV)¹⁶³ o kadar benziyordu ki, bugünkü Türkmenler, Selçuklu mescidine de aynı adı vermektedir. Ancak «'Atîk-mescid» sanılan Şîr-Kebîr çiğ tuğladan, Selçuklu devrinden Şîr-Kebîr ise pişmiş tuğladan inşâ edilmişti. Eski Şîr-Kebîr'in merkezî kubbeli hücrenin önüne, Selçuklu devrinde, bazı kubbesiz kısımlar ilâve edilmişti (lev. III/b; V/a). Yeni Şîr-Kebîr'de ise, kubbesiz kısımlar, merkezî kubbeli hücrenin iki yanında, kanat şeklinde idi (lev. V/b, c).

Eski Şîr-Kebîr'in bulunduğu Meşhed mezarlığındaki, Selçuklu devrinden sanılan, 1-5 numarolu türbelerin¹⁶⁴ de Dihistân'ın mahallî bir tarzını korudukları anlaşılmaktadır. Meşhed türbeleri (lev. VI), ekseriyetle çok köşeli idi. Kasnak kısmı, daha küçük bir çok köşeli yapı olarak, yükseliyordu. Kubbeler, bazen, mahrûtî künbed şekline yaklaşmakta idi. Çok köşeli türbelerden, 2 ve 5 numarolu olanların köşeleri, kuleler ile, takviye edilmişti (lev. VI/a, b). Mest-devrân'daki beş köşeli şehrin köşelerinde de kuleler olması keyfiyeti, bu tarzın bir mahallî gelenek olduğuna işâret etmektedir. Bu tarz türbeler Selçuklular tarafından, Demâvend ve Çarâgân'da da inşâ edilecekti¹⁶⁵ (Hazar denizi cenûbu).

161 Bkz. yuk. not 140.

162 «Daxistan», 221-23. *Turkmenistan*, 265-66.

163 Bkz. yuk. not 141.

164 «Daxistan», 206-13; *Turkmenistan*, 292-99. Çok köşeli ve köşelerinde kuleler olan Mest-devrân şehri plânı: bkz. yuk. not 140.

165 Bkz. D. Stronach, *Journal of the British Institute of Persian studies*, no I, (London, 1963).

Dihistânda, mescid mimârisinin geleneğe sâdik kaldığı yukarıda kaydedildi ve yine görülecektir¹⁶⁶. Âhur'da, M. X. yüzyılda, pişmiş tuğladan, âbidevi bir minârenin¹⁶⁷ mevcûdiyeti de, Dihistânda Selçuklu ve Hvarizmşah devirlerinde inşâ edilecek minârelerin¹⁶⁸, müesses bir yapı ananesine bağlandığını tahmîn ettirmektedir.

Mest-devrân'da kalıntıları mevcûd minârelerden (lev. VII/a, b), birinin kitâbesindeki H. 495/1102 târihi¹⁶⁹ Selçuklu sultanı Berkıyaruk devrine tesâdüf etmektedir (lev. VII/b). Bu minârenin âid bulunduğu mescid, çok harâb düşdüğünden, şekli anlaşılamamıştır. Harâb mescidden kalan ancak son cemâ'at revaklarının sütunlarıdır. Bu sütunlar oymalı kaymak-taşı ile kaplı idi ve tezyînât büyük çapta nebâtî motifler arz ediyordu.

Mescidin şimâl-batı kögesindeki 8 m. kadar diametri olan minârenin göğdesi, pişmiş tuğla ile, hendesi şekillerde oymalı pişmiş toprakdan kaplamalar ile ve iki kuşak kitâbe¹⁷⁰ ile müzeyyen idi (lev. VII/b). Kitâbelerde, minâreyi ve mescidi H. 495/1102 târihinde, Ribâf'ın âmiri, Abû Ca'far Ahamad b. Abû'l-Ağarr'ın emri ile, «meşhûr» (*nabiîh*) mimâr 'Alî b. Zıyyâd'ın inşâ ettiği yazılıdır. «Şaklâb» denen Etil kıyısındaki Bulgar (bkz. harîta A) Türklerinin Curcânda bulunmasının¹⁷¹ bazı kültür cereyânlarına yol açabildiğini düşündüren bir keyfiyet de, Etil Bulgar şehrindeki XII. yüzyıldan minârede olduğu gibi¹⁷², Dihistân minâresinin de külâhının sivri olmasıdır (Dihistân minâresinin külâhı, yere düşmüş olarak bulundu). O devirde, sivri külâhlı minâreler nâdir idi ve Türkiye minârelerinin bir husûsiyeti olarak, tebârüz edecek idi.

Mest-devrân'daki H. 495 târihli Selçuklu mescidinin 120 m. cenûbundaki diğer mescid, âbidevi kapısındaki kitâbeden¹⁷³ bilindiği gibi, Hvarizmşah Muhammad b. Tökiş (1200-1220) tarafından, baba-oğul gibi gözükken, Abûl l-Hısayn b. Muhammad ve Muhammad b. Hısayn ul-Nakâ (Nakâş?) adlı, iki mimâra yapıldırılmıştı. Hvarizmşah mescidinin kitâbelerinin çoğu neshî hat iledir. Mescid binâsı, ortasında büyük bir şadırvan bulunan bir avlunun cenûbî tarafında yer almıştı (lev. VIII). Hvarizmşah mescidinin

166 Bkz. yuk. not 161-163, aşağı. not 173.

167 Bkz. yuk. not 138.

168 «Daxistan», 214-17; *Türkmenistan*, 262-64.

169 Bkz. yuk. not 168.

170 «Daxistan», 215; *Türkmenistan*, 262 (Semenov, o157 ve Masson'a atf).

171 Bkz. yuk. not 123-124.

172 Bkz. *Kültür târihi*, lev. XCVI/a, c.

173 Semenov, o516; Masson, 16 ve Kırçkovskaya, 21, res. 27.

de, Mest-devrân'daki ve Meşhed denen mezarlıkdaki daha eski mescidler¹⁷⁴ gibi (lev. III, V/a, c), merkezî kısmı tek kubbeli bir yapı idi. Kitâbeli âbidevî kapı, kubbeli merkezî yapıya âid idi (lev. VIII). Kubbeli merkezî yapının, kemerler ile açılan iki tarafında, sütûnlu revaklar bulunuyordu. Minâre, avlunun cenûb-batı köşesinde olup, H. 495/1102 târîhli Selçuklu minâresi¹⁷⁵ ile aynı uslûbda bulunmuş olduğu gözükmetedir. Hvarizmşah mescidinin, daha eski yapılara kıyâs ile husûsiyeti, bu yapıda sırlı keramikden mozaikli kaplamaların da kullanılması idi.

Mest-devrân sûrlarının batı kısmına yakın bulunan ve mâhiyeti anlaşılmayan bir âbidevî pîştâk¹⁷⁶ kalıntısı da, Hvarizmşah Muhammed b. Tökîş mescidi ile aynı uslûb ve yapı tarzındadır (lev. VIII/c).

Mest-devrân'daki şehrin cenûbî sûrları dışında, Selçuklu zamânında, bir de yolcu hanı¹⁷⁷ bulunuyordu (lev. IX). Pugaçenkova bu yapıyı Melikşâh devri hanlarına benzetmektedir. Ahır kısmı, han binâsının cenûbî tarafında bulunan, yüksek duvarlar ile çevrili, geniş bir avlu teşkil ediyordu. Avlunun şimâlî ucunda, yolculara mahsus, han binâsına, ahırdan geçilerek varılıyordu. Han binâsı kale şeklinde, köşelerinde kuleler olan dört-köşe planda bir yapı idi (lev. IX). Hanın ortasında bir iç avlu ve dört yanda, o avluya açılan hücreler bulunmakta idi. İç duvarların tezyînatı, oymalı kaymak taşından idi.

Hanın az ötesinde, yine aynı devirden, bir diğer yapıyı Pugaçenkova derviş tekkesi¹⁷⁸ sanmaktadır. Çünkü bu yapıda, mescide benzer, fakat daha ziyâde tekke meydânı mâhiyetinde, kubbeli ve iç kısmı kaymak taşı üzerine gök renginde resimler ile süslü olan bir kısım yanında, bir de iki katlı ikametgâh bulunuyordu.

Temür ve ahfâdî devrinde, kervân yolları üzerinde bir merhale olarak yaşamağa devâm eden Dihistân Ribâtı, XVI. yüzyılda, Kalmuklar tarafından tahrib edilecekti¹⁷⁹. Dihistân Ribât'ı harâbeleri, bugünkü Türkmenistan'dadır.

Bu uzun araştırmanın sonunda, varılan netîceler şöyle hulâsa edilebilir: a) Hazar denizi batısı ile doğusu, ve bu arada Dihistân, asgarî IV.-V.

174 Bkz. yuk. not 141, 161, 162, 168.

175 Bkz. yuk. not 168.

176 «Daxistan», 224-25; *Türkmenistan*, 264-65.

177 «Daxistan», 225-27; *Türkmenistan*, 220.

178 «Daxistan», 226-27.

179 Bkz. «Mashhad».

yüzyıllardan beri, arabça târihlerde «Şûl» (Çöl? Çor?) şeklinde adlandırılan ve Oğuz oldukları anlaşılan Türkler ile meskûn idi. b) H. II./VIII. yüzyıl başında İslâmı kabûle başlayan «Şûl» boyları, Müslüman olan ilk Türkler meyânında bulunuyordu. c) Türkistan Türkleri arasında henüz Şafi'î mezhebi yaygın iken¹⁸⁰, Selçuklu Oğuzların ilk merkezlerinden Dihistân Ribâf'ında, M. X. yüzyılda, Hanefiler çoklukta idi. Bu keyfiyet, Selçuklu devrinde İmâm Abû Hanîfe'ye «Türklerin imâmı»¹⁸¹ denmesini aydınlatmaktadır. d) Oğuzlar arasında Alevîliğin yayılmağa başladığı merkezlerden biri Curcân idi. e) Dihistândaki, belki «Şûl» devrinden mevrûs mimârî, bir taraftan yerli geleneğe bağlı olup, diğer yandan, Türkistan ile Yakın Doğu İslâm dünyâsı arasında bir köprü teşkil ediyordu. f) Dihistân mimârîsinin bazı unsurları Selçuklular tarafından Yakın Doğu'ya götürülmüş ve bu arada Türkiyeye kadar gelmişti. Bu meyânda şunlar sayılabilir: çok köşeli plânda ve köşelerinde kuleler olan türbe şekilleri; kubbeli mescid ile revâklı son cemâat kısmından ibâret tertîb; Etil Bulgarı ve Türkiyede görülen sivri külahlı minâre; iç dekorda, beyaz dışvarlar üzerine renkli kalem-işi tezyînât.

Böylece, Dihistân, aynı yerlerde günümüze kadar yaşamağa devâm eden Oğuz neslinden Türkmenlerin olduğu kadar, Türkiyede XI. yüzyılda yurt kuran Oğuzların da, kültür târihinde, ehemmiyetli bir merhale teşkil etmiş gözükmektedir.

Bibliografia ve Kısaltmalar :

A.: Ankara

AA.: Alma-ata

AAASH: *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*

J. Artamonov,

1 — «Derbend» : «Drevniy Derbent», *Sovetskaya arxeologiya*, VIII (M. 1946).

180 Bkz. *Kültür târihi*, 154 ve V/72'deki kaynaklar.

181 *Ibid.*

2 — *Xazar : İstoriya Xazar* (Leningrad, 1962).

N.B. Baklanov,

Arxitekturne pamyatniki Dagestana (Leningrad, 1925)

Bal'amî,

Terceme-i Târîh-i Tabarî, Meşkûr bask. (T.H. 1237).

Balâzurî,

Futûh al-buldân (K., 1959).

W. Barthold,

1 — «Balhân», *IE* (Leiden, 1913).

2 — «Derbend», *IE* (Leiden, 1913).

3 — «Orogenie»: «K istorii orogeniya Turkestana», *Soçneniya*, III (M. 1965).

4 — *Turkestan down to the Mongol invasion* (London, 1928).

5 — *Turkestan* (rusça): *Turkestan v epoxu Mongol'skago näşestviya* (M. 1900).

6 — «Turkmeniya»: «Oçerki istorii Turkmenskogo naroda», *Türkmeniya* (Leningrad, 1929).

Bayhaqî,

Târîh-i Mas'ûdî (T., H. 1319).

Buhârî,

1 — *Şahîh* (K., H. 1354).

2 — *Tecrîd-i şarih ve tercemesi*, A. Naim, A. Zebidi, K. Miras bask. Diyânet İşleri neşriyâtı no 40 (I., H. 1346).

E. Chavannes,

Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux et Notes additionnelles (Petrograd, 1903).

G. Clauson,

An ethymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish (O., 1972).

Darband: bkz Minorsky.

«Daxstan»: bkz. Pugaçenkova.

K. Dieterich,

Byzantinische Quellen zur Laender und Völkerkunde (Leipzig, 1912).

EI: Encyclopaedia of Islam

Evlîyâ Çelebi,

Seyahât-nâme, A. Cevdet bask. (I. H. 1314)

EV: Epigrafika Vostoka

E. Esin,

1 — *Kültür târihi: İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş* (İstanbul, 1978).

2 — «Tarkhan»: «Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek?», *Journal of the American Oriental society*, 97/3. (Temmuz - Eylül 1977).

Gardîzî,

Zayn al-ahbâr (T., H. 1347).

G.A. Geybullaev,

«O proisxojdenii nazvaniya goroda Çöl», *Sovetskaya Turkologiya* (Baku, 1975/6).

Giriş: bkz. Togan.

L.N. Gumilev,

«New data on the history of the Khazars», *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIX, (1967).

M. Hamidullah,

Documents sur la diplomatie musulmane à l'époque des Khalifes orthodoxes (Paris, 1935).

J. Harmatta,

1 — «Bactrian»: «Late Bactrian inscriptions», *AAASH* XVII (Bud. 1969)

2 — «Byzantinoturcica», *AAASH*, X (Bud. 1962)

R. Hartmann,

«Djurdjân» *EI* (Leiden 1913).

W.H. Haussig,

«Eski Türk boylarının taksîmi», *Türk kültürü el-kitabı*, seri II, c. 1/b (I. 1978).

«Hazar» : bkz. Togan

G. Hoffmann,

«Auszüge aus dem syrischen Erzählungen von persischen Martyrern», *Abh. für die Kunde des Morgenlandes*, VII/3 (Leipzig, 1880-81).

Hudûd: bkz. Minorsky.

I: İstanbul

IA: *İslâm Ansiklopedisi*

İbn ul-Aşîr, *Al-Kâmil fî t-târîh* (Şam, H. 1357)

Ibn Fađlân: bkz. Togan.

İbn Hallikân,

Vafayât al-â'yân, I. Abbas nesri, (Beyrut, 1971).

İbn Havkal,

Kitâb şurat al-arz (Beyrut, târihsiz).

İbn Hurdâzba,

Al-masâlik va'l-mamâlik, de Goeje bask. (Leiden, 1889).

İbn un-Nadîm,

Al-Fihrist (K., târihsiz).

İsfahânî (Abû al-Farac),

Kitâb ul-ağânî (Beyrut, târihsiz).

İştahri,

Al-masâlik va ul-mamâlik (K. 1961).

K.: Kâhire.

Kâşgarî (Mağmûd),

Ad-Divân u-luğât it-Türk, B. Atalay bask. (A. 1941-43).

Kazvinî,

Nuzhat ul-qulûb, Le Strange terc. (Leiden-London, 1919).

M.Y. Kiani,

«Recent excavations in Jurjân», *Colloquy on art and archaeology in Asia of the School of Oriental and African studies*, no 4 (London, Haziran 1973).

M.F. Kirziöğlü,

Dede Korkut Oğuznâmeleri, I (İ., 1952)

S.G. Klyastorniy,

Drevneturskie runičeskie pamyatniki (M. 1964).

A. Kollautz - H. Miyakawa,

Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa (Klagenfurt, 1970).

V.A. Kraçkovskaya,

«Evolyutzia Kufičeskogo pis'ma v Sredney Azii», *EV III* (1949).

J.H. Kraemers,

«Kuhistân», *EI* (Leiden, 1927).

Kudâma,

Kitâb ul-harac, de Goeje bask. (Leiden 1889).

Kültür târihi : bkz. Esin.

Liu Mau Tsai,

Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (W. 1968).

M.: Moskova.

Makdisî,

Ahsan ut-takâsim fî ma'rifat il-akâlim (Leiden, 1906).

A. Margulan — K.I. Akışev — M.K. Kadırbaev — A.M. Oruzbaev,

Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazaxstana (A.A., 1966).

J. Marquart,

1 — *Eranşahr* (Berlin, 1901).

2 — *Streifzüge : Osteuropaeiche und Ostasiatische Streifzüge* (Darmstadt, 1961).

«Mashhad»: bkz. Minorsky

M.E. Masson,

«Novie dannie o nadpisax odnogo Meşedi-Misrianskogo minareta», *EV*, VIII (1953/7).

Mas'ûdî,

Murûc uz-zahab (K., H. 1377).

V. Minorsky,

1 — *Darband: A history of Sharvân and Darband* (London, 1953).

2 — *Hudûd: Hudûd ul-'âlam* (London, 1937).

3 — «Mashhad» : «Mashhad i-Mişriyyân», *EI* (Leiden, 1936).

G. Moravcsik,

Byzantino-turcica (Berlin, 1958).

Müneccim-başı (Lutfullah-oğlu Ahmed),

Sahâ'if ul-ahbâr, Minorsky bask., bkz. *Darband*.

O: Oxford,

A. Olearius,

Opisanie puşçestva v Moskoviyu i serez Moskoviyu i Persiyu i obratno (Petrograd, 1906).

«Oroşenie» : bkz. Barthold.

E.D. Philipps,

«The Argippaioi of Herodotus», *Artibus Asiae*, XXIII (1960).

N.B. Pigulevskaya,

Suriskie istoçniki po istorii narodov SSSR (M. 1941).

G.A. Pugaçenkova,

1 — «Daxstan» : «Arxitekturnie pamyatniki Daxstana», M.E. Masson, *Trudi Yujno-Turkmenistanskoy arxeologičeskoj kompleksnoy ekspeditzii*, III (Aşxabad, 1953).

2 — *Türkmenistan: Puti razvitiya arxitekturu Yujnogo Türkmenistana* (M. 1958).

Ravandî,

Râhat uş-şudûr, İkbâl bask. (London, 1921).

H. Rawlinson,

«The road to Merv», *The country of the Turkomans* (London, 1977).

Sahmî,

Târîh-i Curcân (Hyderâbâd, H. 1369).

A.A. Semenov,

«Nadpisi na portale meçeti v Meşed-i Misrian», *Zapiski Vostočnogo otdeleniya Russkago arxologičeskago obščestva*, XVIII (Petrograd, 1908).

Streifzüge: bkz. Marquart.

R. Şeşen,

Al-Câhiz'in Manâqib Cund al-Khilâfa va fadâ'il al-Atrâk tercesesi (A. 1967).

T. Tahrân,

Tabarî,

Târîh ur-rusul va'l mulûk (Leiden, 1879-81).

Z.V. Togan,

1 — «Amu-derya», *IA* (I. 1950).

2 — *Giriş: Umûmî Türk târîhine giriş* (I., 1970).

3 — «Hazar», *IA* (I., 1967).

4 — *Ibn Fadlân's Reisebericht* (Leipzig, 1939).

S.P. Tolstov,

Auf den Spuren der altkhorezmischen Kultur (Berlin, 1953).

Turkestan: bkz. Barthold.

Turkestan (rusca): bkz. Barthold.

Türkmenistan: bkz. Pugaçenkova.

S.O. Xan-Magomedov,

«Steni i başni Derbentskoy kreposti», *Arxitekturnoe nasledstvo*, 17 (M. 1964).

W: Wiesbaden,

Yâkût Hamavî,

1 — *İrsâd ul-ârîb* (K. 1930).

2 — *Mu'cam ul-buldân* (Beyrut, 1955).

A. de Zambaur,

Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam (Bad Pymont, 1955).

SUMMARY

The same name, given to two centers, on the opposite shores of the Caspian sea, «Şûl» in Arabic, «Tzour» according to Procop, «Çor», «Çog», «Çol» in Armenian sources, has been reconstituted by various scholars, either into the Turkish title Çor, or into Çöl, which means steppe, or desert, in Turkish. «Şûl» is known in early Arabic sources, as the name of a Turkish tribe and dynasty, whose history may be traced to the IVth century A.C.

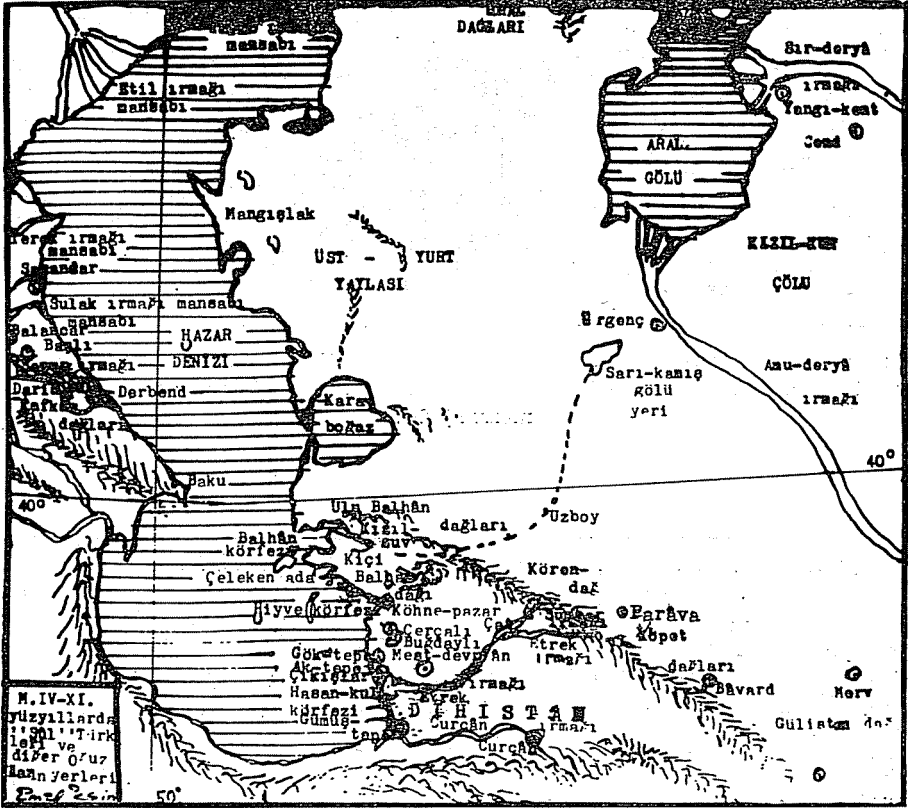
«Şûl» on the Western shore of the Caspian, is identified with the Caucasian pass of Darband, through which, Huns and Turks migrated southwards, in a process along which the ethnic composition of Dağistân and Azarbayjân became predominantly Turkish. «Şûl» on the Western shore of the Caspian is known to have been in Dihistân, north of Gurgân (in Arabic, Jurjân), in the areas now populated by Türkmens, in present Türkmenistan and in Iran. It is presumed that the «Şûl» of Dihistân were the forerunners of the Oguz Turks, the ancestors of the Turks of Azarbayjân, Türkmenistân and Turkey.

It has been tried, in the present article, to summarize the historical and archaeological material, connected principally with Turks, in both centers called «Şûl», until the First and Second centuries of the Hegira, when the Arab armies introduced Islam to Darband and Dihistân. «Şûl» Tigin, the ruler of the Turks of Dihistân, adhered to Islam in H. 98/716, in Madîna, before the tomb of the Prophet.

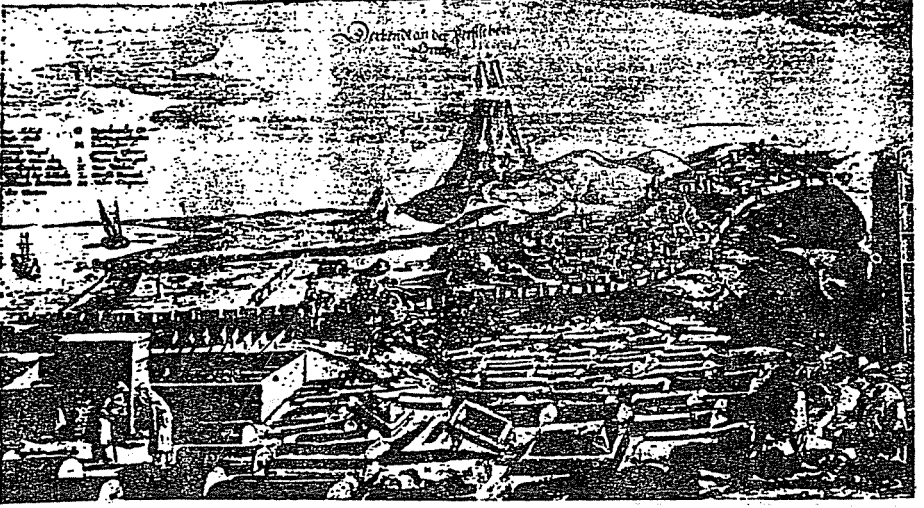
The article further includes information on the better-known members of the Şûlî family, the descendants of «Şûl» Tigin.

Lastly, some descriptions of the monuments of the Islamic 'era, in Darband, Dihistân und Jurjân, have been given, in connection with the history of the Oguz, down to the end of the Seljuqid period. The influences of the architecture of Dihistân on Seljuqid monuments there and elsewhere have also been noted.

Y. K.

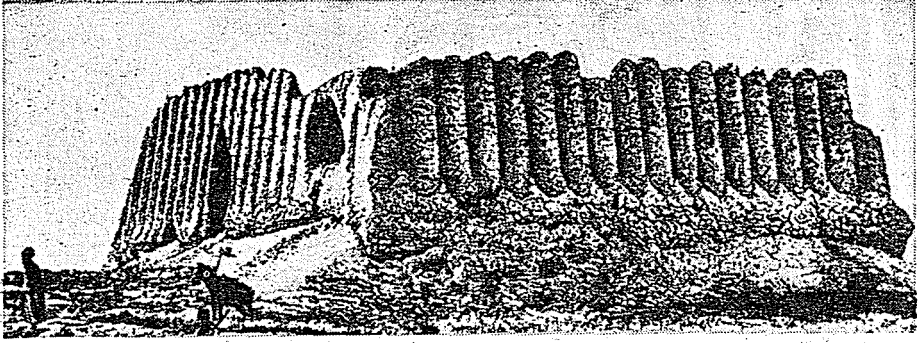
Harita B — Hazar denizinin doğusunda ve batısında, M. IV-XI. yüzyıllarda, «Şül» Türklerinin ve Oğuzların yerleşme çevresini gösteren harita.

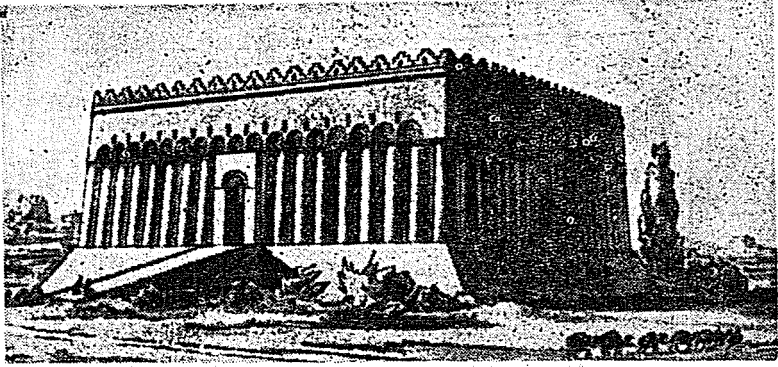
Levha I/a — Derbend'in 1638'de görünüşünün Olearius tarafından resmine müsteniden bakır levha ile baskı. Önde görülen ilk Müslümanlar ve Oğuzların mezarlığıdır.

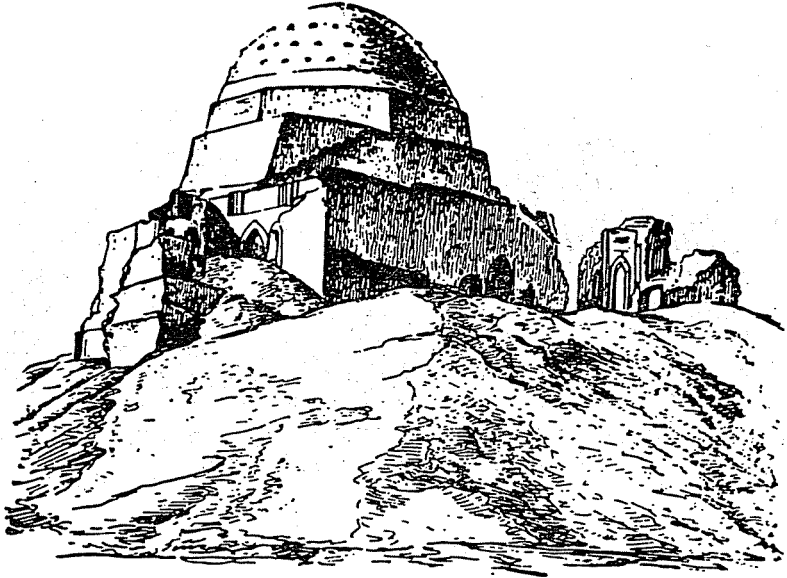
Levha I/b — Hazar denizi doğusunda sâhil boyunu gösteren, bir XIX. yüzyıl gravür'ü (Rawlinson'dan).

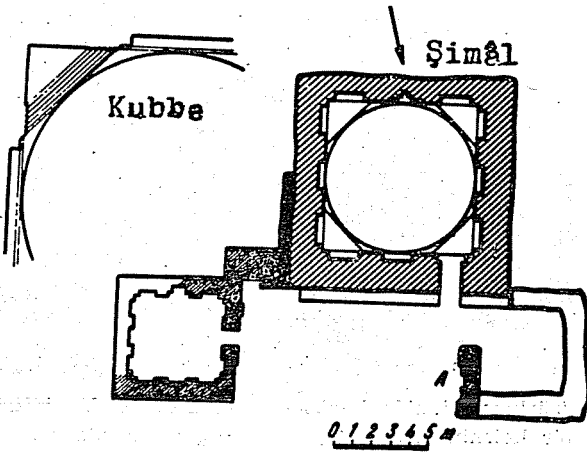
Levha II/a — «Komnuk-kile (kalé)» nin XIX. yüzyılda yapılmış bir resminden hakkedilen gravür (Rawlinson'dan).

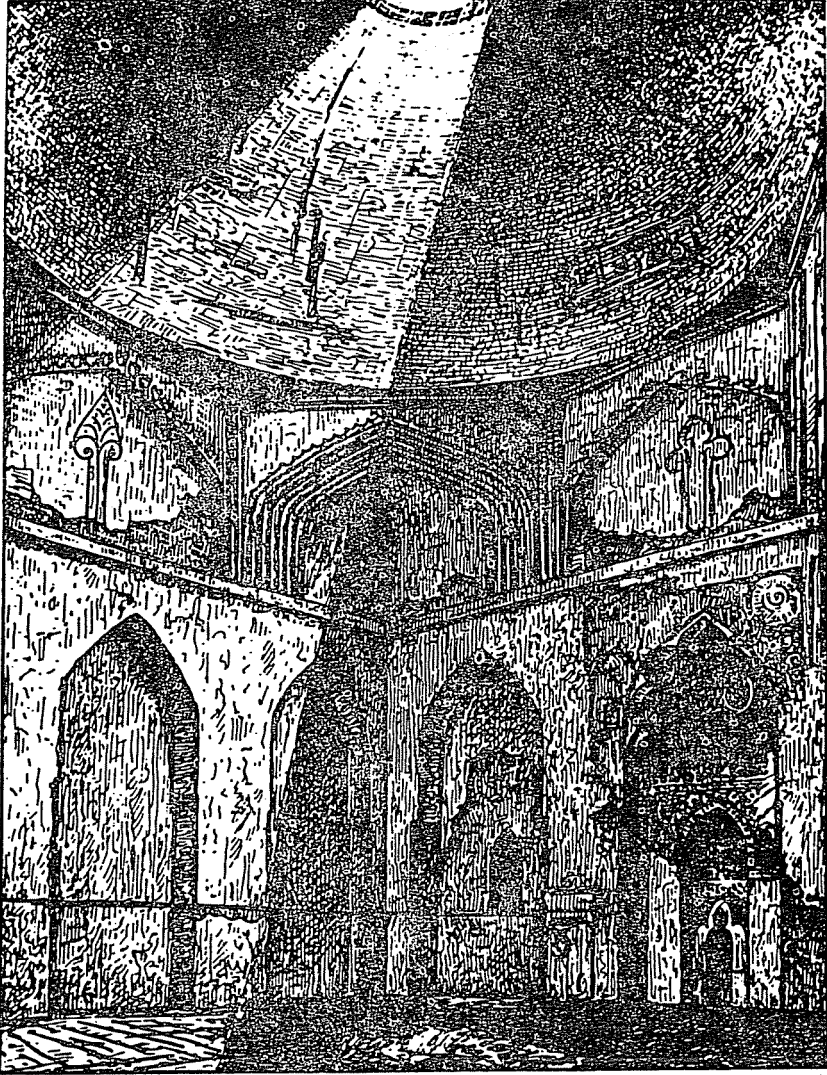
Levha II/b — Türkmenistan'da harâbeleri bulunan M. VI-VIII. yüzyıllardan bir kalenin rekonstitüsyonu (Pugaçenkova'dan).

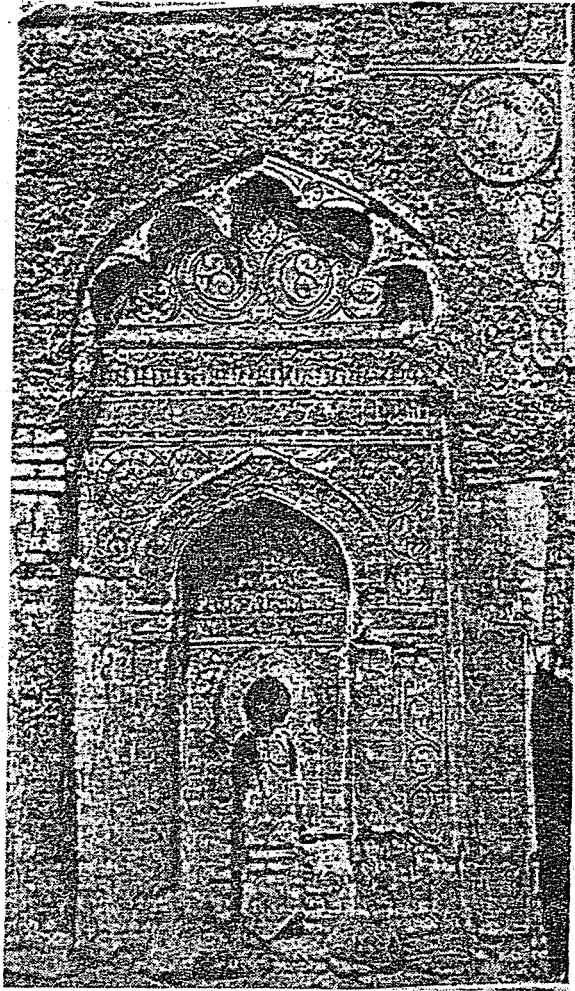
Lev. III/a

Lev. III/b

Levha III/a, b, c — Mest-devrânın 6 km şimalindeki Meşhed'deki eski Şir-Kebir'in dış (a) ve iç görünüşü ile planı (b) (Pugaçenkova'dan).

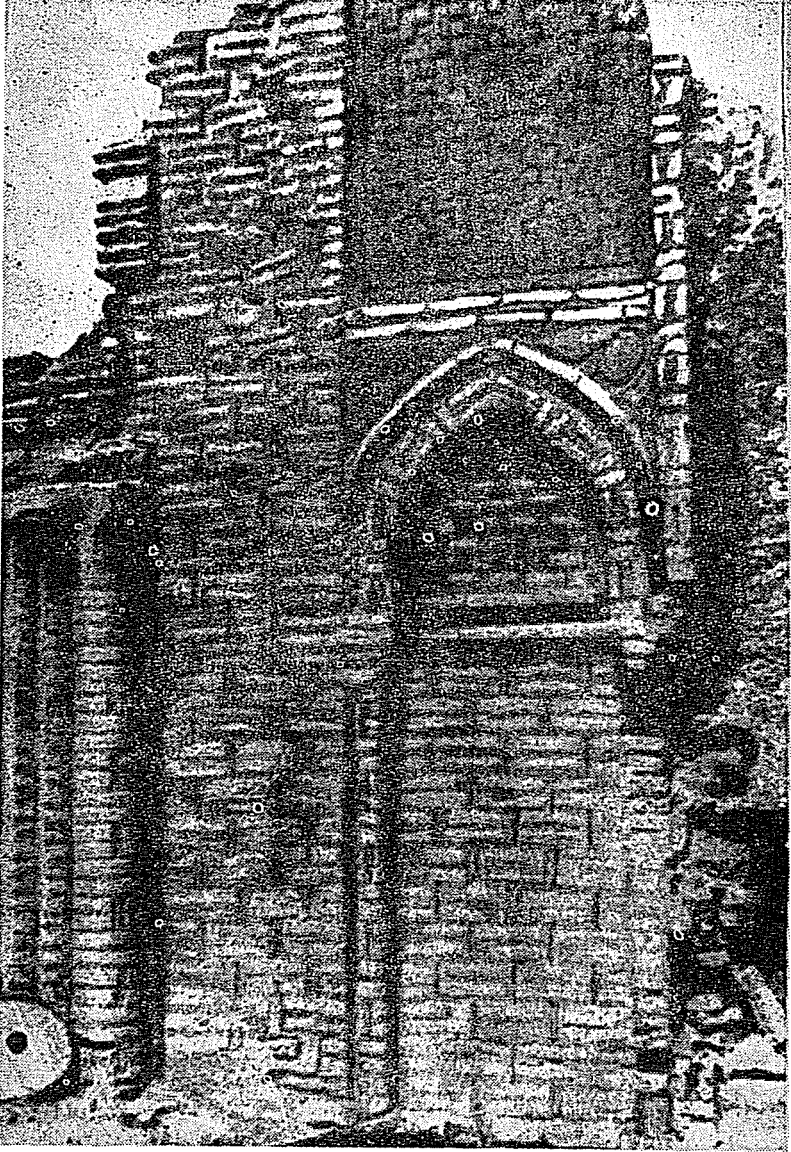
Lev. IV/a

Lev. IV/c

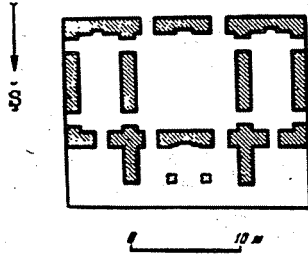
Levha IV/a, b, c — Mest-devrânın 6 km şimalindeki Meşhed'de bulunan eski Şir-Kebir'in mihrâbından (a) ve iç tezyinâtından görünüşler ve bir yazı (a) (B.P. Denike, *Arşitekturniy ornament Sredney Azii* (M. 1939) ve Kırakovskaya'dan).

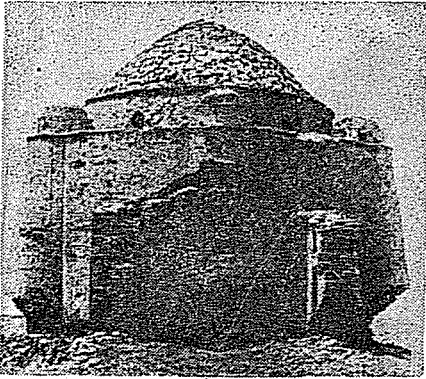
Levha V/a — Mest-devrânın 6 km şimalindeki Meşhed'de bulunan eski Şir-Kebir'e Selçuklu devrinde ilâve edilen girişin cebhesi (Pugaçenkova'dan).

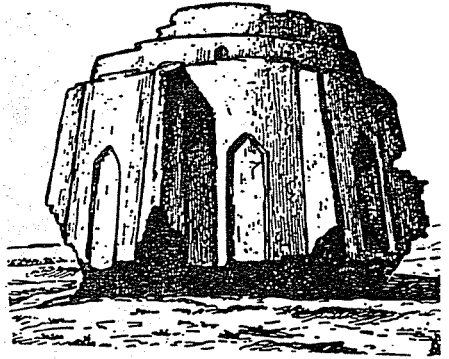
Lev. V/b

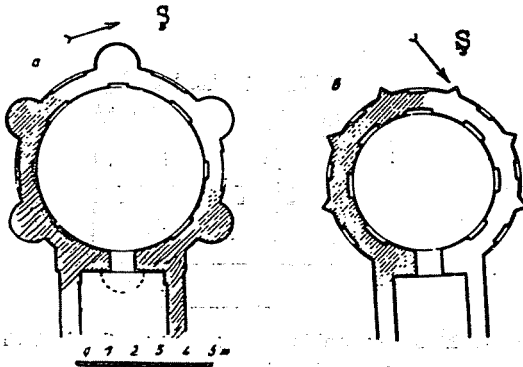
Levha V/b, c — Mest-devrân'da bulunan yeni Şir-Kebîr'in görünüşü (b) ve planı (c) (Puğaçenkova'dan).

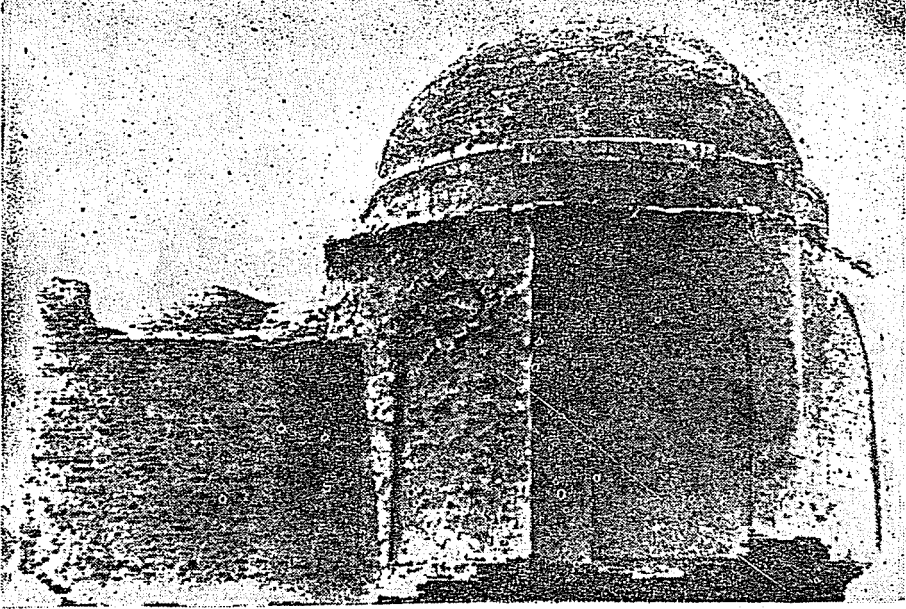
Lev. VI/a

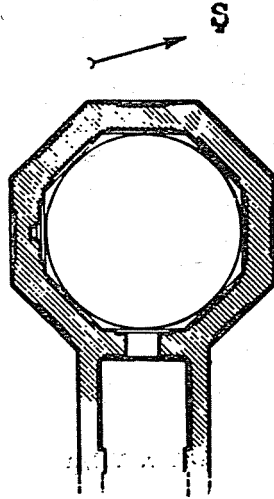
Lev. VI/b

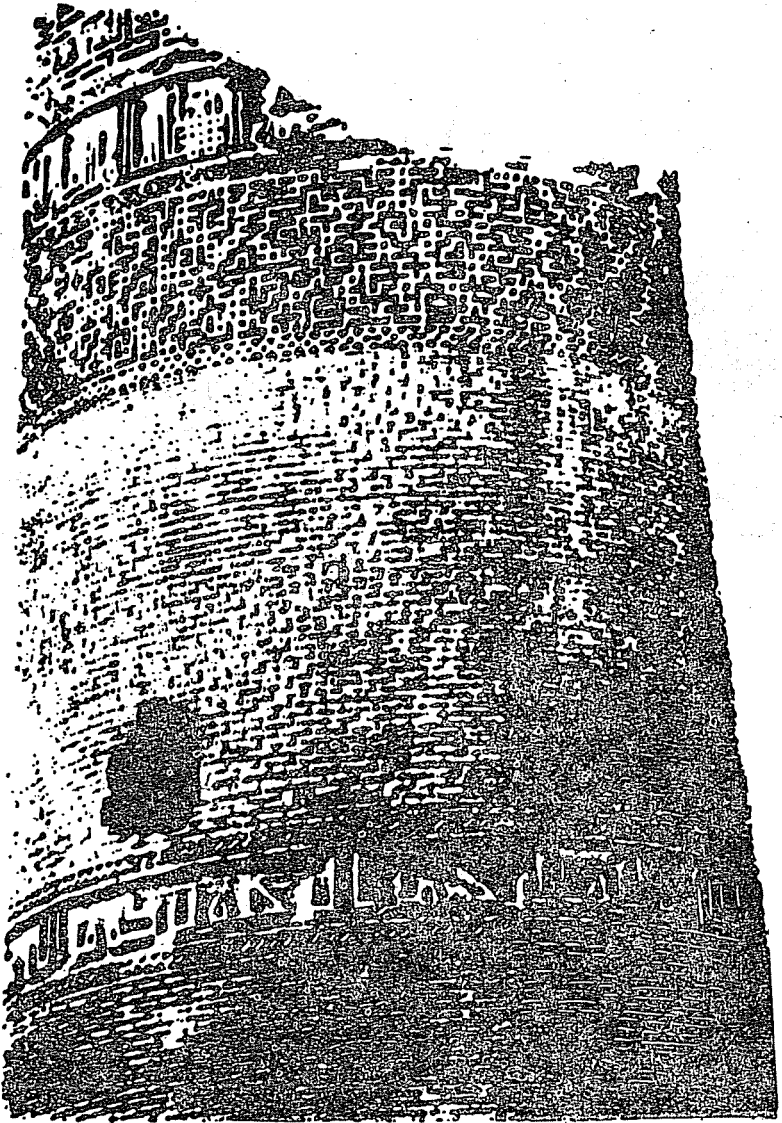
Lev. VI/c

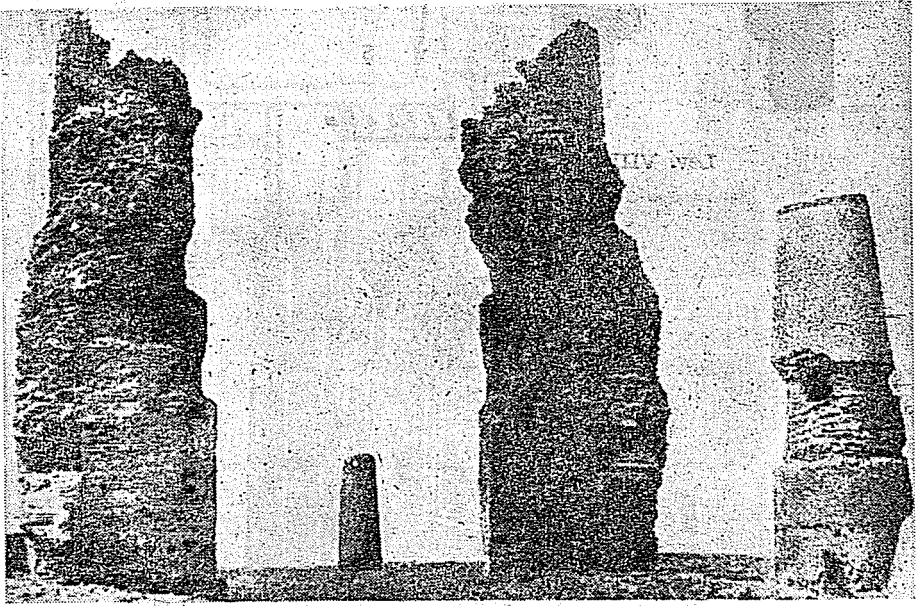
Lev. VI/d

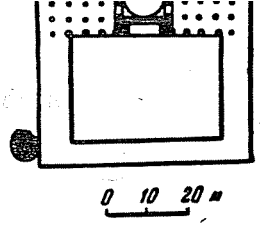
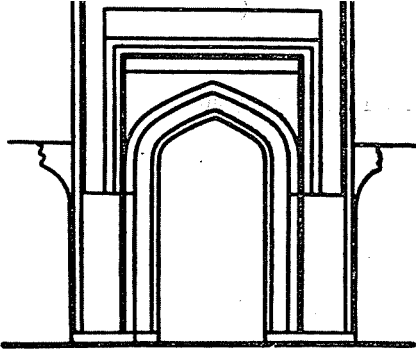
Levha VI/a, b, c, d, e — Mest-devrânın 6 km şimalinde bulunan Meşhed'deki Selçuklu devri türbelerinden, 2, 5 ve 4 numarolu türbeler ve planları. (Pugaçenkova'dan).

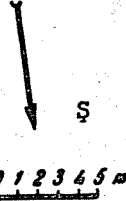
Lev. VII/a

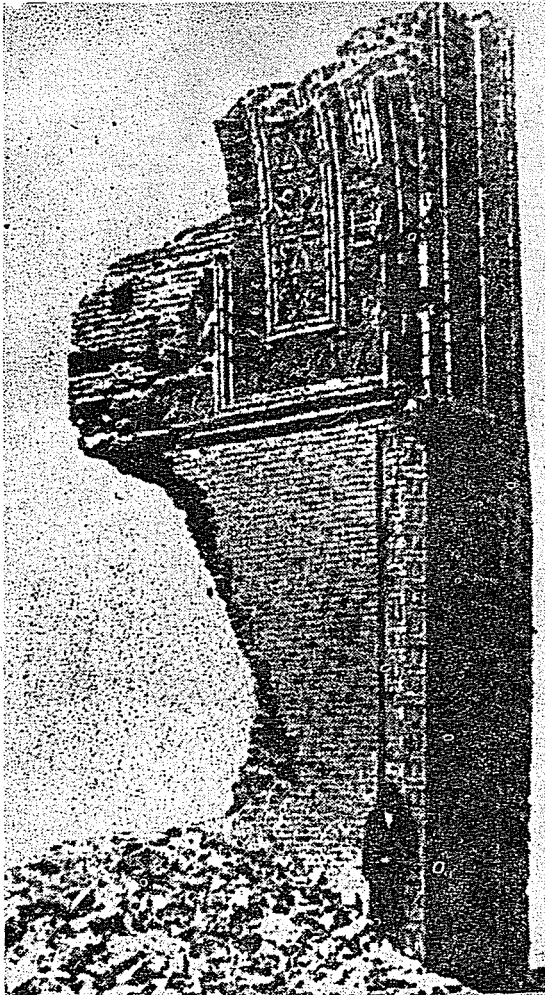
Levha VII/a, b — Mest-devrân'daki H. 495 târihli minâre (a) ile diğeri minâreler, (Pugaçenkova ile Masson'dan).

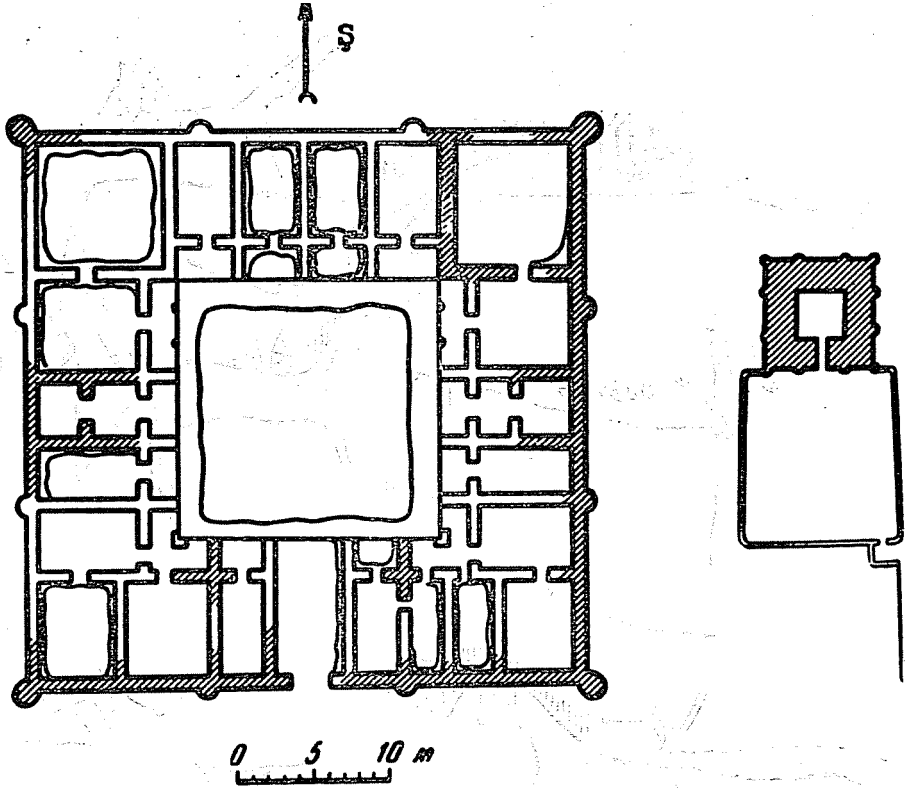
Lev. VIII/b

Lev. VIII/a

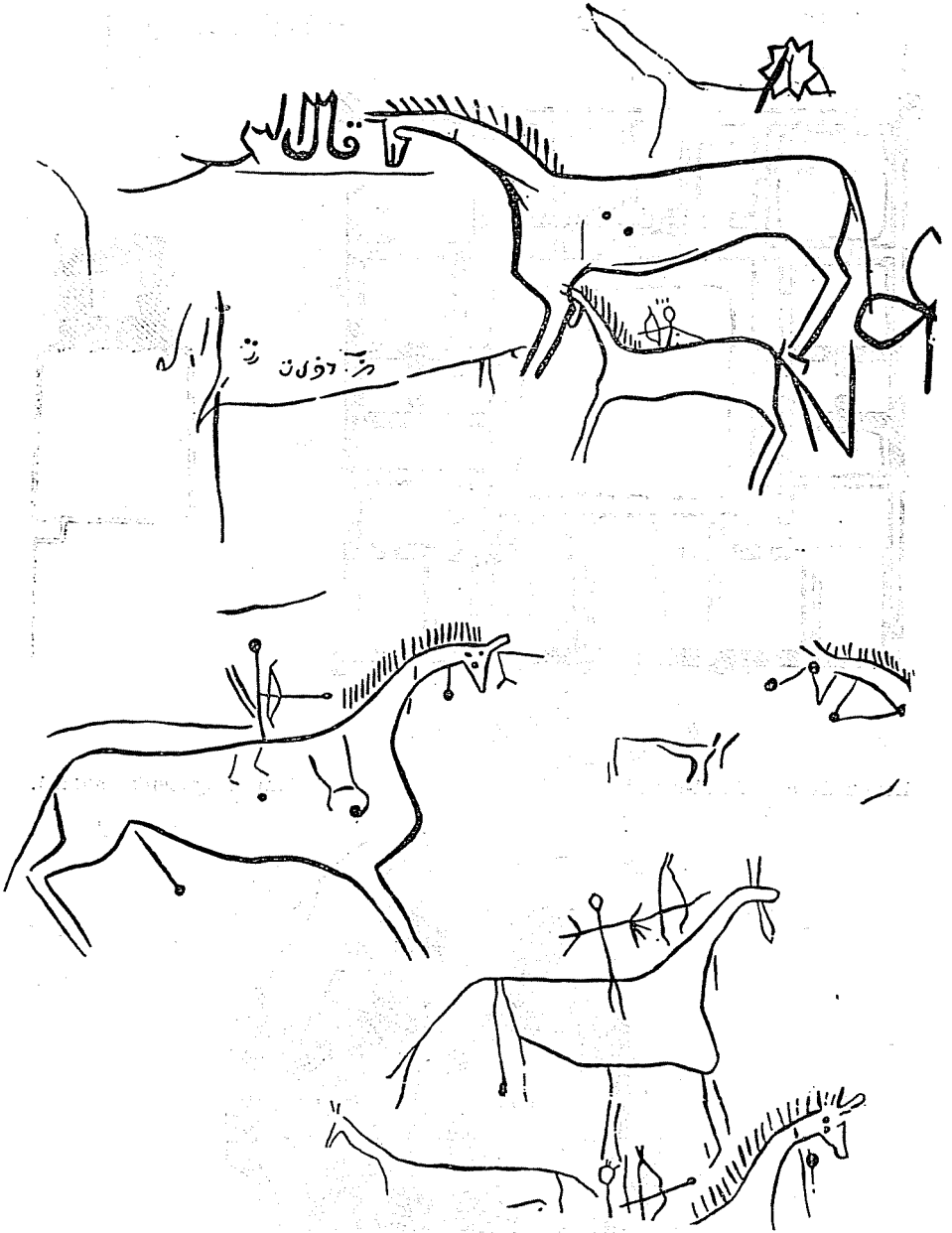
Levha VIII/a, b, c — Mest-devrân'da, Hvarızınşah Muhammed b. Tökis mes-
cidinin cebhe ve planı (a) ile, aynı devirden tâk'ın resmi (Pugaçenkova'dan).

Levha IX/a — Mest-devrân'daki Selçuklu devri han'ın planı (Pugaçenkova'dan).

Levha IX/b — Hazar denizi doğusunda yaşayan Türkmenlerden iki kadının XIX. yüzyılda yapılmış resminden hakkedilen gravür (Rawlinson'dan).

İlave resim — Prof. Klyastornıy'nin lutfedip yolladığı bir eserde neşr olan bu duvar resmi, IX-X. yüzyıllarda Mangışlak'da yaşayan, Oğuzlara atf edilmektedir. Resim, Sarı-taş körfezinde, Tüb-karagan yarımadasında, muhtemelen eski bir mezar âbidesi olan yapının kapısı yanında bulunmuştur. Yapı, «Şâh Bagat» (?) adı altında, mescid olarak, Hanefilerce kullanılmaktadır ve yanında Oğuz devrinden kalma mezarların da bulunduğu bir kabristan mevcûddür. Al boya ile renklendirilmiş duvar resimleri, belki bir alpin hayatını anlatmaktadır. Arab harfleri ile «Kâle'n-Nebıyyu» («Peygamber buyurdu ki...») yazısı, Oğuzların İslâma geçiş devresine işâret etmektedir (A.G. Medoev, *Gravyuri na mezarlar* [Gravyuri na mezarlar], *skala*, Alma-ata 1979; res. 65).